

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN–HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA–TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA–KNOWLEDGE DATABASE

SZABÓ, Loránd

A XIX. századi gyarmatosítás története (Vázlat) / The XIX. Century Colonization History (Outline)

Eredeti közlés/Original publication:

Internet, 2013, Pécs, Újkortörténeti Tanszék

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.003.579

Dátum/Date: 2019. május / May

filename: szabolorand_2013_XIXGyarmatTort

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

SZABÓ, Loránd: A XIX. századi gyarmatosítás története (Vázlat) / The XIX. Century Colonization History (Sketch), *AHU MATT*, 2019, **pp. 1–55. old.**, No. 000.003.579, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közönyvtárakban / In public libraries

Megjegyzés / Note:

ellenőrzött és szerkesztett szöveg / controlled and edited text

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, a XIX. századi gyarmatosítás története, vázlat

African research in Hungary, the XIX. century colonization history, outline summary

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és

ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy le-töltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elő-segíteni a magyar afrikaisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

A XIX. SZÁZADI GYARMATOSÍTÁS TÖRTÉNETE*

Vázlat

SZABÓ, Loránd

Internet, 2013, Pécs, Újkortörténeti Tanszék

Előszó

A *kolonializmus*, másképpen a gyarmati rendszer a XIX. században még politikai értékítélet nélküli kifejezésként létezett, és a gyarmatok helyzetét határozta meg, vagyis *egy nép vezető szerve, csoportja ellenőrzést gyakorolt egy tőle idegen népen, a kettejük között létező fejlődésbeli különbségek politikai és ideológiai kihasználásával*. Szorosan kapcsolódik hozzá az imperializmus fogalma, amely az 1870-es években született meg, és az 1890-es évektől kezdtek egyre gyakrabban használni. Leszűkített értelemben az orosz marxista Vlagyimir Iljics Lenin használta 1916-os, *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című művében, s vált a marxizmus–leninizmus egyik veszszőparipájává, rövid idő alatt sötétre színezve a korábban semleges, sőt, gyakorta elismeréssel emlegetett szót. Az ENSZ Közgyűlése pedig, amelyben rövidebb idővel a második világháború után a volt gyarmati függésben lévő államok túlsúlyba kerültek, 1960-ban az 1514. (XV)-ös számú határozatában a kolonializmust elítélte. A lenini elemzés szerint az imperializmus gazdaságilag a kapitalizmus új fázisában, a monopolkapitalizmusban gyökeredzik, a finánc-tőke beruházási törekvéseiben, s ez vezetett el a világ felosztásához a kapitalista nagyhatalmak között, továbbá az első világháború kirobbanásában is szerepe volt. Nem Lenin volt az első, aki e témával foglalkozott, ám csaknem mindannyian már igazából a viktoriánus kor utáni, azaz a XX. század eleji helyzetet elemezték.

A századfordulótól számos értelmiségi írt róla, így például a brit liberális John Atkinson Hobson 1902-ben *Imperializmus: tanulmány*

* PTE BTK, Újkortörténeti Tanszék, Pécs, 2003, javított és bővített változat, 2013.

címmel megjelent könyvében azt fejtette ki, hogy ez a legerőteljesebb jelenség a nyugati politikai szférában. A felhalmozási elmélete szerint – amelyre Lenin is épített – mivel a briteket beérték gazdasági fejlettségben mások is (németek, amerikaiak, belgák), akik részben ugyanazon piacokat célozták meg, Nagy-Britanniának biztosítania kell a maga lehetőleg kizárólagos felhasználására ezeket a piacokat, hogy teljes egészében kihelyezhesse áru- és tőkefölöslegét, biztosíthassa nyersanyagigényét. (Ez a gondolata részben Paul Leroy-Beaulieu [pol lőroá-boljő] francia gyarmatosítást pártoló újságírónak az 1874-ben kiadott *A gyarmatosításról a modern népeknél* című művében szereplő újfajta gyarmatosítást, a tőke kivitelét idézte.) A magánszektornak az ily módon való saját gazdagodásához a közszféra katonai–politikai erejét kellett segítségül hívnia.

Ezen elgondolások már ott sántítanak, hogy a tőke kivitel jelentős része nem a gyarmati területekre irányult, hanem önálló államokba (pl. az USA-ba, Oroszországba, Latin-Amerikába). Immanuel Wallerstein világszisztéma-elmélete a centrum periféria magyarázattal állt elő: a neomerkantilista kor félperiférián lévő országai szerettek volna a britekhez hasonlóan magországgá válni. További vélekedés szerint Nagy-Britanniát hanyatlása, a világban való szerepének csökkenése készítette arra, hogy formális hódításba kezdjen, így próbálva megőrizni pozícióját. Peter J. Cain és A. G. Hopkins elgondolása szerint az ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági és pénzügyi kapitalizmus egyaránt befolyásolta az ország fejlődését, de alapvetően a pénzügyi kapitalizmus, tehát az úgynevezett „úri kapitalisták” (*gentlemanly capitalists*: a londoni City szolgáltatási ágazatának irányítói, a hagyományos elithez sok szálon kapcsolódó gazdasági elit tagjai) befolyásolták igazán – katalizátorként – a brit imperializmus fejlődését, vagyis a központ kezdeményezéseire reagált a birodalmi periféria.

A széles értelemben vett imperializmus egy közösség által kifejtett mindenfajta terjeszkedési és uralmi törekvést takar. Így az imperializmus fogalma minden olyan igyekezetet magában foglal, amely kolonializmus kialakítását célozza. A kolonializmus feltételezi a kolónia (azaz kitelepült közösség) meglétét, s eredeti értelmében a gyarmat egy népcsoport új helyen való megtelepedése, amely autonóm módon vagy továbbra is függésben létezik az eredeti, őt alapító közösségtől. Tágabb értelemben egy közösség minden olyan birtokát gyarmatnak nevezzük, amelyet tőle térben elkülönülve hozott létre, főként, ha a tengerentúlon. Ahhoz, hogy gyarmatról beszéljünk, legalább a jelenlét

vagy a terület fölötti szuverenitás szükséges, míg legtágabb értelemben a fogalom mindkettő meglétét megköveteli. Három történeti alaptípusát különböztethetjük meg a gyarmatnak, amelyek vegytiszta formában nem léteznek, hanem igen változatos formákat mutathatnak.

A *támaszpontok* vagy gazdasági–kereskedelmi érdekeket szolgáló lerakatok voltak, vagy katonai célokból létesített bázisok, esetleg kettős funkcióval bírtak. A *telepes gyarmatok* a gyarmatok őstípusát képviselik, hiszen ezekkel egy terület benépesítését és intenzív művelés alá vételét valósították meg. Ezek a területek nem voltak föltétlenül üresek, de korábbi, meglévő lakóit az érkező gyarmatosítók valamilyen szempontból alacsonyabb fokon állónak tekintették, s a művelés–műveltség kettősének fölényével érvelve tekintették magukat jogszerűen s gyakorta jótékonyan cselekvőknek. A *klasszikus gyarmat* (amely idegen nyelven *alávetett* vagy *kiaknázott gyarmatként* szerepel) nem korlátozódott támaszpontokra, hanem a gyarmatosító hatalom a terület egészét ellenőrzése alatt tartotta, anélkül azonban, hogy erőteljes és folyamatos betelepülés folyt volna felé az anyaországból. Egy kis gyarmati csoport, amelynek tagjai nem is feltétlenül tartózkodtak állandóan a helyszínen, a bennszülöttek óriási többsége felett uralkodott, ami mindig helyi együttműködőket feltételezett.

További formákként említhetők a *korábban létező birodalmak*, amelyeket a gyarmatosító hatalom elfoglalt (például Indiát), s ezekkel rokoníthatók a *protektorátusok*, amelyeknél pedig egy létező hatalmi struktúrát megfosztottak – ha már volt neki – kül-, had- és pénzügye önálló intézésétől, s a gyakorlatban klasszikus gyarmatként bántak vele. Léteztek még a *belső gyarmatok*, amikor egy országon belül egy etnikumot vagy földrajzi övezetet uralt egy másik (Anglia és a Brit-szigetek többi része, az Orosz Birodalom egyes területei); és végül a *befolyási övezetek* vagy *informális birodalmak* vagy *félgyarmatok* (a nagyhatalmak övezetei Kínában, az Oszmán Birodalomban, az USA és Nagy-Britannia szerepe a spanyoloktól függetlenné vált Latin-Amerikában).

Az európai kolonializmusnak nincs egységes és általános magyarázó elmélete, ám ez korántsem jelenti azt, hogy a XIX. századi történetével kapcsolatban ne juthatnánk jellemző és érvényes megállapításokra.

Bevezetés

A *hétéves háború (1756-1763)* során a francia–osztrák–orosz szövetség – amelyhez 1762-ben a spanyolok is csatlakoztak, elveszítve ezzel átmenetileg karib-tengeri birtokaikat és a Fülöp-szigeteket – a porosz–brit kettőssel szemben három szempontból volt hátrányban: a hadvezetés, a pénzügyi teherbíró képesség és a katonai-haditengerészeti szakértelem fokozatosan az utóbbi javára billentette a mérleg nyelvét. *Franciaország* ezért kiegyezésre törekedett, az új orosz cár, III. Péter pedig kilépett a háborúból. Ezután sok minden megváltozott az Európán kívüli világban. Az *angolok új területekre* tettek szert az *Antillákon* és *Nyugat Afrikában*, a franciák befolyása *Indiában* szinte megszűnt, valamint *Észak Amerika* nagyobbik részén is.

A háború előtt az *angol gyarmatbirodalom* viszonylag kicsi volt, egynemű (a benne élő európaiakat tekintve), erősen angol, protestáns és a kereskedelemre alapozott. *Québec* és *Florida* megszerzésével mérete jelentősen nőtt, és a spanyol és francia katolikusokkal vallásilag és etnikailag heterogénné vált. Az angol szabadságelvekkel pedig némiképp ellenkezett, hogy olyan (európai) népek fölött uralkodjanak, amelyek nem kértek az angol fennhatóságból. Az 1775–1783-as amerikai függetlenségi háborúban a skótok lojálisaknak bizonyultak, jelentős katonai szerepet játszottak. A területek elvesztésével, de a két előbb említett francia- és spanyolajkú területtel növekedve megszűnt a korábbi homogenitás, s a skótok aktív szerepvállalásával egyre inkább *brit gyarmatbirodalomról* beszélhetünk. Az elvesztett észak-amerikai gyarmatokat részleges funkciójukban (büntetőtelep, nemkívánatos elemek elhelyezésére) *Ausztrália* váltja fel. *India* is fokozatosan új szerepet kapott, mivel Nagy-Britanniának piacokra és nyersanyagokra volt szüksége, nem pedig kereskedelmi monopóliumokra. *Afrikára* is inkább ilyen szempontból tekintett, ezért ennek korábbi, rabszolgaellátó szerepe fokozatosan megszűnt, noha a XVIII. században még éppen Anglia részesedett a legnagyobb mértékben az Atlanti-óceánon zajló rabszolga-kereskedelemből. Az angolok – a rabszolgaságellenes filantróp társaságok által befolyásolt közvéleményük nyomására – élen jártak, hogy a többi európai hatalom kövesse őket a rabszolga-kereskedelem felszámolására irányuló törekvésükben, ugyanis *1807-ben betiltották a rabszolga-kereskedelmet a birodalmon belül*. (Ebben úgy tűnik, szerepet játszott az 1799-től gyengélkedő cukorpiaci ágazat is.)

A francia forradalom következtében a franciák a holland gyarmatokra tették rá a kezüket, azonban V. Vilmos helytartó 1795-ben Angliába menekülése után azt az utasítást adta a hollandoknak, hogy a briteknek adják át a hatalmat, ne a franciáknak. Így került Fokföld, Ceylon és Mauritius angol kézre 1795-ben, de Jáva például nem. 1798-tól a franciák Egyiptom jelentős részét elfoglalták, miután 1798. augusztus 2-án Nelson admirális Abukirnál elsüllyesztette a francia flottát, így a francia expedíciós erők Egyiptomban rekedtek. Végül 1801 márciusában az Abukirnál partra szálló angol erőktől vereséget szenvedtek Alexandriától keletre (Canopusnál), s ezután a franciák kivonultak Egyiptomból. Indiában az angolok 1799-ben leverték a franciák által támogatott Tipu szultán lázadását Maiszúrban (vagy Mysore-ban), s az Antillákon levő francia, holland, dán és svéd birtokokat is megszerzték. Louisianát pedig az Amerikai Egyesült Államok vásárolta meg Napóleontól 1803-ban.

A francia partok köré blokádot vontak a britek, és módszeresen elfoglalták még Trafalgar (1805) előtt Saint-Pierre és Miquelont, Saint Luciát, Tobagót és Holland Guyanát. 1806-ban a Jóreménység-fokát vették birtokba, Curaçaót és a Dán Antillákat 1807-ben, a Maluku-szigetek közül néhányat 1808-ban, 1809-ben Cayenne, Francia Guyana, Saint-Domingue (Haiti, Hispaniola nyugati fele), Szenegál és Martinique jutott a kezükre, Guadeloupe, Mauritius, az Ambon- és Banda-szigetek 1810-ben, Jáva 1811-ben. Ezzel a hagyományosan Antwerpenbe és Livornóba irányuló tengerentúli kereskedelem az angol kikötőkbe tevődött át a napóleoni háborúk végére. Haiti elvesztése különösen nagy érvágás volt Franciaország atlanti kereskedelmére nézve, hiszen éppen a gyarmati területek fejlődtek leggyorsabban a XVIII. században. Azonban a tízmillió km²-es francia gyarmatterület a hétéves háború végére erősen, majd a napóleoni háborúk után mindössze hét-ezer km²-re csökkent.

Amint a porosz hadsereg megújítója, a korábban a britek oldalán az amerikai függetlenségi háborúban is részt vevő, majd Napóleon Franciaországa elleni harcokban magát kitüntető porosz August von Gneisenau tábornok (1760–1831) helyesen megfigyelte, Napóleon tette lehetővé – részben – a briteknek, hogy gazdasági hatalmuk tovább növekedjék, és a világ tengerein senki ne tudja hatalmukat megkérdőjelezni. A kontinentális hatalmakkal ellentétben a drága állandó hadseregnél a britek három dolgot sokkal értékesebbnek tartottak. A tengeri uralmukat, amely a hajók számának fölényét jelentette (ezt később az

1889-es tengeri védelmi törvényben [Naval Defence Act, tkp. flotta-törvény] kifejtett two-power standard [kéthatalmi mérték] elvében a tengeri iskola törvényerőre emelte); a terjeszkedő gyarmatbirodalmukat (a sokszor nem hivatalos befolyás révén történő terjeszkedésüknek 1815 és 1880 között – a franciák kivételével – szinte nem volt európai vetélytársa); s végül a pénzügyi stabilitásukat, mert már a XVIII. századra rájöttek, miként lehet és kell kihasználni az ország hitelképességét a bank- és részvénytőzsdéken. Óriási pénzmennyiséget ruháztak be külföldön, a tengerentúlon. Ezek jövedelme csökkentette az áruhiányt, amely korábban sújtotta őket, másrészt a fizetési mérlegük nem került válságba: az angol „fűjtató” nyersanyagot és élelmiszert szívott be, és textil-, vas- és egyéb árut ontott magából. A hajóútvonalak, a biztosítási ügyek és a bankkapcsolatok kiépülő (és részben a század végére a tenger alatti távírókábelek segítségével még szorosabbra fonódó) hálózata pedig mintegy a brit birodalom érhálózatát alkották.

Nagy-Britannia így a XIX. század első felére vitathatatlanul a legjelentősebb gyarmatosító hatalommá vált. Többen (franciák, hollandok, spanyolok, portugálok) igyekeztek a napóleoni háborúk okozta sokkból magukhoz térni, néhányan (svédek, dánok) pedig fokozatosan kénytelenek voltak lemondani meleg tengeri területeikről.

Latin-Amerika: a XIX. század első gyarmati függetlenségi küzdelmei

Főként a közép-amerikai szárazföldön és az Antillákon a spanyoloknak a XVI. században kiépült birodalmát hosszú időn keresztül csak viszonylag kis mértékben sikerült megingatniuk a közben feltörekvő új hatalmaknak, a hollandoknak, az angoloknak és a franciáknak (kisebb-nagyobb szigetek és néhány kontinentális tengerparti sáv megszerzésével). Az itteni klimatikus viszonyok – és az európaiak környezetformáló tevékenysége – ugyanis kifejezetten kedveztek a malária és a sárgaláz terjedésének, s e betegségek rendszeresen megtizedelték az újonnan érkező telepeseket és a hódítással próbálkozó hadiflották katonáit és tengerészeit a XVII. és a XVIII. században. A spanyolok így a fertőző járványok képében nem remélt szövetségesekre tettek szert itteni birtokaik védelmében. Azonban ezek a betegségek az itteni területek függetlenségi törekvéseikor, a XVIII–XIX. század fordulóján az Európából ellenük küldöttekre is ugyanolyan hatással voltak, mint korábbi ellenségeikre, ezzel segítve a forradalmakat.

Haiti

Noha általában a latin-amerikai spanyol gyarmatok kreoljainak önállósodási törekvése jellemző a XIX. század elejére, az első fecskét a francia *Haiti* jelentette (a korábbi Saint-Domingue [ejtsd: szendomeng]), *Hispaniola* szigetének nyugati felén, ahol a néhány százalékos fehér épphogy elfogadtatta az egyenrangúsítási elképzeléseit, amikor is 1791-ben elsöpörte őket a François Dominique *Toussaint Louverture* [franszoá dominik tuszen luvertür] vezette néger rabszolgákból álló többség lázadása. (A helyzetet tovább bonyolította, hogy a választójog kiszélesítésében a gazdag ültetvényes és a szegényebb kézműves európaiak sem értettek egyet, továbbá létezett egy korlátozottan szabad színes népesség, a mulattoké, amely szintén a fehérekkel való teljes egyenjogúságot követelt.)

1799 és 1801 között az egész szigeten sikerült elkezdenie egy érdekes kísérletet: fekete kormányzatot európai mintájú gazdasággal. *Napóleon* ugyan 1802-ben eltávolította *Louverture*-t (és Franciaországba vitette, ahol a következő évben meghalt). A szigetre küldött francia expedíciós csapatokat a sárgaláz rendkívüli mértékben megtizedelte, s brit privatérok folyamatos támadásai miatt nem tudtak Európából újabb csapatokat küldeni, közben pedig *Napóleon* a már az amiens-i békét be nem tartó britek elleni újabb háborút tervezte. Ezért végül *Napóleon* lemondott arról, hogy újraépítse a XVIII. századi újvilági francia gyarmatbirodalmat, és eladta a spanyoloktól 1800-ban frissen visszaszerzett egész Louisianát a meglepődött, eredetileg csupán Nouvelle Orléans-t megvenni kívánó USA-nak 1803-ban. Haitin a feketék kivívták 1804-ben a függetlenségüket, elűzték a fehéreket, s 1804-ben császárság, majd 1822-ben köztársaság lett Haiti. A következő két évszázadát azonban folyamatosan puccsok és polgárháborús zavargások tarkították. (1804-ben a függetlenséget kikiáltó néger *Jean-Jacques Dessalines* [zsán-zsák dészálin] magát I. Jakab néven császárrá koronázta, de 1806-ban meggyilkolták. A sziget nyugati felének északi részén a néger *Henri Christophe* [anri krisztof] lett elnök, majd 1811-től király I. Henrik néven, a rabszolgaságot továbbra is engedélyezve. A sziget nyugati felének déli részén pedig a szabad mulatt, a *Pétionnak* nevezett *Alexandre Sabès* [álekszandr szábesz] 1807-től 1818-ig az északiakkal kiegyezve egy aránylag szociálisan érzékenyebb köztársaságot vezetett – eltörölte a rabszolgaságot, biztosította sajtószabadságot –, de amelynek élethosszig tartó elnöke volt. Halála-

kor I. Henrik megpróbálta a déli mulatt köztársaságot magához csatolni. Ám annak tehetséges mulatt tábornoka, Jean-Pierre Boyer [zsansz-pier boájé] sikerrel állt ellen, és végül 1822-ben elnöklete alatt egyesítette a szigetet, s Franciaország 1825-ben ismerte el a korábbi rabszolgatartó ültetvényeseinek kártérítése ellenében.) Egy fecske nem csinál nyarat, Haiti fekete rabszolgáit sem követték a többiek a térség gyarmatainak (bár *1848-ban a franciák is eltörölték a rabszolgaságot gyarmataikon*), inkább Napóleonnak az Ibériai-félszigeten végrehajtott beavatkozása serkentette az ibero-amerikaiakat cselekvésre.

Brazília

Amikor Napóleon elfoglalta *Portugáliát*, a királyi udvar brit segítséggel *Brazíliába* menekült *1808-ban*. Napóleon bukása után sem tért vissza az udvar és a régens, János, aki Brazíliát Portugáliával egyenrangú királyságnak nyilvánította. 1816-ban VI. János néven királlyá koronázták. Az 1821-es portugál liberális puccs után az alkotmányozó nemzetgyűlés vissza akarta állítani Brazília gyarmati státusát, a király viszont nem akarta elveszíteni a portugál trónt, ezért 1821-ben visszatért. Ám a király által éppen biztonsági intézkedésként Amerikában hagyott trónörökös, Péter az ültetvényes arisztokrácia segítségével – és a britek politikai és katonai támogatásával – függetlenítette Brazíliát (amelynek *Angola* amolyan rabszolgaellátó „algymata” volt). A koronaherceg az „ipirangai kiáltvánnyal” *1822-ben I. Péter (Pedro)* néven trónra lépve kikiáltotta a *Brazil Császárságot* (melyet Portugália 1825-ben ismert el), amely *1889-ig* állt fenn, mert *a rabszolgaság 1888-as eltörlése* után a republikánus tömegek támogatását élvező katonai puccs végül köztársasági államforma bevezetéséhez vezetett. (II. Péter császár elmulasztotta kárpótolni a rabszolga-felszabadítás során nagybirtokosait, akik emiatt szintén ellene fordultak, s az uralkodó Párizsba emigrált.)

A spanyol gyarmatok

Az Amerikában született mintegy 3 millió spanyol, a kreolok (a *criollos*) nem szerették volna, ha *Haiti* példája náluk is megismétlődik. Ugyanakkor a felvilágosodás teoretikusaira (*John Locke, Jean-*

Jacques Rousseau, Adam Smith) is szívesen hivatkoztak, de nem azért, hogy a latifundiumokon nekik dolgozó közel 16 millió indián vagy mesztic érdekeit védjék – legfeljebb ürügyként –, hanem hogy a spanyol Borbónok (a francia Bourbon-dinasztia kasztíliai ága) despotikus hatalmától – és egyre nagyobb mértékű adóitól – megszabaduljanak. A Borbónok ugyanis arra törekedtek, hogy az amerikai hivatalokat csak európai spanyolok (a *peninsulares*) töltsék be, ezzel biztosítva a birodalom összetartását. Spanyol-Amerika lakói politikailag így két táborra, az anyaországhoz hű royalistákra (királypártiakra) és a többségben lévő, függetlenséget óhajtó patriótákra szakadtak. 1806–1807-ben a *La Plata Alkirályság* vidékén jelent meg az első tartós függetlenségi törekvés, amikor sikeresen – spanyol segítség nélkül – vertek vissza két angol támadást, majd a spanyoloktól *Paraguay* 1811-ben, *Argentína* (*La Plata Egyesült Tartományok* néven) 1816-ban vált függetlenné, *Uruguay* pedig végül 1828-ban *Brazíliától*. Az argentin partok közelében fekvő, a spanyolok, franciák és angolok vetélkedését kiváltó *Falkland-szigeteket* (*Las Malvinas*) a függetlenné vált Argentína „örökölte meg” a szigeteket utolsóként uraló spanyoloktól. Az 1830-as években a britek mellett az USA is szemet vetett rá, végül 1837-ben brit gyarmattá nyilvánították.

Venezuela 1811-ben kiáltotta ki önállóságát, ám vezetője, (a „Felszabadítónak” – *El Libertador* – nevezett) *Simón Bolívar* nem tudta megszilárdítani hatalmát *Új-Granada* kolumbiai részének támogatásával sem. 1814–1815-ben ideiglenesen kudarcot vallott az Orinoco vidékén élő királyhű, nomád déli állattenyésztők (*llaneros* [janérosz]) és a spanyol expedíciós erők ellen, de (egy rövid, Jamaicán, majd Pétionnál, Haitin töltött idő után) előbbieket 1818-ban az oldalára állította, majd a spanyolországi felkelést kihasználva – diszkrét angol és amerikai támogatással – 1822-ben egyesítette a mai *Kolumbia, Panama, Ecuador és Venezuela* területét a *Nagy-Kolumbiai Köztársaság* néven. *José de San Martín* tábornok 1817-ben Argentínából elindulva – a már 1814-ben fellázadt, de leverte – *Chile* (1818) és *Peru* (1821) felszabadításába kezdett. 1822-ben a mai Ecuador területén (Guayaquilben) találkozott a két legendás vezér. A legutolsó royalista „erőd”, *Felső-Peru* 1824-ben esett el, és belőle jött létre 1825-ben *Bolívia*. Bolívar halála (1830) után *Nagy-Kolumbia* (a már 1829-ben kivált) *Venezuelára, Új-Granadára* (1863-tól *Kolumbia*) és *Ecuadorra* hullott szét.

Mexikóban 1810-ben népi (mesztic) felkelés tört ki két pap, előbb Miguel Hidalgo, majd José María Morelos vezetésével, de a helyi kreol elit segítségével a spanyolok aránylag gyorsan elfojtották. (Hidalgót 1811-ben, Morelost 1815-ben végezték ki.) Mivel az 1820-ban újra életbe léptetett 1912-es cádizi spanyol alkotmánytól a kreolok továbbra sem kapták meg a régen várt jogegyenlőséget, *1821-ben* a lázadók élén álló *Agustín de Iturbide* tábornok elismertette a spanyol alkirálylyal Mexikó függetlenségét. A terv szerint valamelyik európai uralkodóhoz kötődő alkotmányos monarchia lett volna az ország, de *1822-ben* a tábornok *I. Ágoston (Agustín)* néven *Mexikó* császára lett. (Talán attól tartott, hogy az alkotmányt nem sokra tartó spanyol uralkodót, VII. Ferdinándot választják majd királlyá, így inkább magát látta szívesebben a hatalom csúcsán.) Egy évvel később *Antonio Santa Anna* tábornok lemondatta, és *1824-ben* létrejött a hatalmon torzsalkodó tábornokok előbb szövetségi, majd *1835-től* egységes köztársasága. Mexikó *1845-ben* az *1836-ban* függetlenségét kikiáltó *Texast*, majd az *1846–1848-as* háború következtében *Új-Mexikó egy részét* volt kénytelen átengedni az *USA-nak*, s még 1848-ban eladta *Felső-Kaliforniát, Nevadát, Utah területét, Arizona északi kétharmadát*, 1853-ban pedig Arizona maradék déli részét. III. Napóleon 1861–1867 közötti mexikói kalandja idején viszont az USA *Benito Juárez García* elnököt (1861–1872) támogatta Ferenc József osztrák császár testvére, a Habsburg *Miksa* császár (1864–1867) és a franciák ellenében. (Mexikóban Juárez 1858-as megválasztása óta polgárháborús állapot uralkodott, melyet az USA és Spanyolország is egyaránt igyekezett saját érdekei szerint befolyásolni. III. Napóleon a francia térnyerés érdekében jelentős kölcsönökkel támogatta Juárezt, de rövidesen az ország csődöt jelentett. A mexikói expedíció 1861-ben eredetileg francia–angol–spanyol vállalkozásként indult, mivel Mexikó felfüggesztette külföldi kölcsönei törlesztését, de 1862-ben a britek és a spanyolok kiléptek, mivel követeléseik teljesültek.)

Közép-Amerika *Guatemala* vezérletével társult *Mexikóhoz*, de azután rögtön elszakadt, hogy *1823-tól 1838-ig* a *Közép-amerikai Szövetségi Köztársaság (Konföderáció)* formájában létezzen, majd végül szétválják *Guatemalára, Salvadorra, Hondurasra, Nicaraguára és Costa Ricára*. A következő állam, amely a szárazföldön létesült, *1903-ban* jött létre, az USA „dollárdiplomáciai” bábáskodása mellett. Az Amerikai Egyesült Államok egybefüggő kontinentális részén elterülő, szabad, korábban annektált földek betelepítése 1890 körül befejező-

dött. A korábban folyamatosan döntően nyugat felé előrenyomuló *frontier* ([frántír] a fehér telepesek által az indiánoktól meghódított és meg nem hódított területek határvonala, a határvidék) megszűnt. A lendület viszont nem, az ország gazdasági és politikai érdekei a Csendes-óceán felé mutattak. Ehhez szükség volt a két part között egy az USA-hoz közelebbi vízi átjáróra: Kolumbiából 1903-ban kivált a *Panamai Köztársaság*, amely azonnal átengedett az Egyesült Államoknak egy a területét átszelő sávot. Itt nyílt meg *1914-ben* a korábban a francia Lesseps által kezdeményezett *óceánközi csatorna* – amelynek jogát 1901-ben az USA megszerezte – immár amerikai pénzből és ellenőrzés alatt. Nem sokkal korábban, a kubai partok előtt a Maine amerikai páncélos cirkáló felrobbantása ürügyével kirobbant 1898-as *spanyol–amerikai háború* során pedig az USA megszerezte (*a Fülöpszigeteket, Guamot,*) *Puerto Ricót* és a spanyoloktól függetlenné vált, valójában rögtön amerikai befolyás alá került *Kubát*.

Kubában még részben a Haitiről ide menekült francia ültetvényesek (főként a sziget keleti felében) is hozzájárultak ahhoz, hogy a XIX. században nagymértékben fellendült a cukornádtermesztés. Az évszázad közepére már a szigetről származott a világ cukortermelésének közel harmada, az egyik fő vásárlója az Amerikai Egyesült Államok lett, és befektetőként is egyre nagyobb mértékben jelent meg a cukoriparban. Ez azzal járt, hogy a sziget lakóinak közel fele, mintegy félmillió ember rabszolga volt, akiknek a többsége az ültetvényeken dolgozott. Viszont mivel a fellendült cukorexport miatt az anyaország igyekezett minél több jövedelmet kiszivattyúzni a gyarmatról, a kreol ültetvényesek vezetésével már 1868–1878 között függetlenségi küzdelmet vívtak (*tízéves háború*), melyben a sárgaláz (amely ellen a spanyolok nem voltak immúnisak), a gerilla-hadviselés és a bozótívágó késekkel (machetékkal) alakzatban végrehajtott támadások, valamint a közben a spanyoloknál kirobbant harmadik karlista polgárháború (1872–1876) is a kubaiak segítségére volt, de eredménytelenül. (Az egyik foglya a *tízéves háborúnak* a kényszermunkára ítélt fiatal író, *José Martí* volt, a latin-amerikai forradalmár, aki szabadulása után betutazta Közép-Amerikát, nagy hatással volt a floridai kubaiakra is, majd a későbbi, *95-ös háború* kezdetének mártírja lett.) A regionális ellentéteket ügyesen kihasználó spanyolok kemény ellenlépésekkel válaszoltak: a polgári lakosság egy részét gyűjtőtáborokba (*reconcentrados*) terelték, s végül jelentős számú (közel negyedmillió) katonaságot küldtek a szigetre, melynek a függetlenségét ekkor még az USA

nem támogatta. 1879–1880-ban ugyan ismét kiújult a konfliktus (*kis háború*), ám az előző, elhúzódó küzdelemben gazdaságilag is kimerült, valamint jelentős véráldozatot hozó lakosság (mintegy kétszáz-ezer halottal) csak félszívvel támogatta.

A szigeten a spanyolok 1886-ban eltörölték a rabszolgaságot, emiatt sok ültetvényes elszegényedett, egyben viszont rendkívül *jelentős tőke áramlott be az USA-ból az ültetvényes gazdaságba* (a cukor- és dohánytermesztésbe és -feldolgozásba), valamint a rézbányászatba. (A liberális demokrata Martí úgy vélte, itt az idő kikiáltani a sziget függetlenségét, mielőtt az amerikaiak Hawaiihoz hasonlóan őket is bekebeleznék, s *1895-ben* Dominikán a machetés harcmódot bevezető Máximo Gómez tábornokkal írt montecristi kiáltvánnyal ezt meg is tette, majd röviddel Kubába érkezése után egy májusi ütközetben elesett.) Végül *1895–1898 között folytatódott a harc* immár az USA ekkor még kis létszámú (talán tízezres) kubai közösségéből érkező illegális támogatással *függetlenségi háborúként*, melyben a spanyolok a tízéves háborúhoz hasonló nagyságrendű katonaságot küldtek a szigetre. 1896-ban újra a városokba és erődített helyekre zsúfolták össze rövid idő alatt a vidéki civil lakosságot, ezrek halálát okozva ezzel. Ám a spanyolok, akik közben a Fülöp-szigeteken is egy ellenük vívott függetlenségi háborúba bonyolódtak, szintén beszorultak a városokba, a kubai szabadságharcosok pedig sorban nyerték ellenük az ütközeteket, míg végül a spanyolok már kiegyezésre törekedtek. A kubaiak ezt elutasították, mivel ekkorra már a spanyolok kegyetlenségét erősen elűzlő tudósításokkal felhergelt amerikai közvélemény is mögöttük állt; 1898-ban a William McKinley vezette USA hadat üzent a spanyoloknak, miután korábbi titkos tárgyalásokon nem tudta megvenni tőlük a szigetet. Az 1898 végén aláírt párizsi békében Kuba függetlenné vált, de *az USA által rákényszerített 1902-es Plattféle alkotmány-kiegészítéssel egyrészt az USA bármikor, ha szükségesnek ítélte, beavatkozhatott a kubai ügyekbe*, továbbá külföldiek – amerikaiak kivételével – nem vásárolhattak földet, másrészt az USA „katonai védelmet nyújtott”, és ezért Kuba kénytelen volt a Guantánamói-öblöt bérbe adni katonai támaszpont létesítésére.

A XIX. század végére Latin-Amerika önállósult területein szinte kivétel nélkül mindenhol köztársaságivá lett az államforma. Ám az új államok – jelentős természeti erőforrásaik ellenére – nem tudták megoldani problémáikat (faji egyenlőtlenség, város és vidék megosztottsága, jelentős mértékű bevándorlás, a vagyoni különbségek fokozódá-

sa, függőség a külföldi tőkétől), az irányításuk ezért többnyire erőske-zű, tekintélyelvű katonai vezetők (*caudillók*) és csoportjuk kezébe ke-rült, akiknek az uralmát gyakran egy másik hasonló személy és köre döntötte meg.

Észak-Amerika: erősödő autonómia, angol–francia együttélés

Kanada

Az 1754-ben Virginia kormányzója által a Fort Duquesne [for düken] nevű francia erőd (a későbbi Pittsburgh) kiürítésére felszólító parancs-csal küldött George Washington az erődből elé küldött francia csapa-tokkal tűzharcba keveredett. Az ezzel az incidenssel megkezdődött angol–francia háború (a „*francia és indián háború*”) során – amely Európában 1756-ban tört ki, és ott *hétéves háború* néven zajlott – 1759-ben *Québec* elesett, 1760-ban *Montréal*, és az *1763-as párizsi békében Új-Franciaország* végleg brit kézre került. Eleinte a francia telepeseket és volt indián szövetségeseiket erős katonai elnyomás érte brit részről (továbbá nem viselhettek közhivatalt), a gazdagabb kana-dai franciák közül pedig sokan az Antillákon lévő francia gyarmatokra költöztek.

Az észak-amerikai angol gyarmatok azonban – részben a korábbi francia fenyegetés elhárultával – egyre erősebb függetlenségi törekvé-seket mutattak, aminek következtében a brit kormány enyhített a ka-nadai franciákra nehezedő nyomáson, könnyített az adóterheken, sőt, az *1774-es Québec-törvény* engedélyezte a nagyjából hetvenezres francia ajkú lakosságnak a francia intézmények és polgári jog megtar-tását, a katolikus vallás gyakorlását, egyenjogúságot és védelmet biz-tosított, így hűek maradtak. Az amerikai függetlenségi háború követ-keztében az Amerikai Egyesült Államokból néhány tízezer, Angliához lojális maradt New England-i brit telepes költözött át Kanadába, rész-ben az ottani franciaajkúaktól elkobzott földekre. *1791-ben* az Ottawa folyó mentén *kettéosztották Felső-Kanadára (Ontario)* és *Alsó-Kanadára (Québec)*, amelyek mindegyike tartományi gyűlést választ-hatott. A túlnyomórészt protestáns angolok lakta Felső-Kanada angol jogi és kormányzati rendszert vezetett be, míg a nagyobb lélekszámú, zömmel katolikus francia Alsó-Kanada megőrizte a francia polgári jo-

got, de az angol büntetőjogot átvette. Rajtuk kívül brit gyarmatok voltak még Észak-Amerikában *Newfoundland (Új-Foundland)*, *Nova Scotia (Új-Skócia, korábban Acadia)*, *New Brunswick, a Prince Edward-sziget s a Breton-foki-sziget*, amelyek csekély (talán százezres) lakosságának főleg a tenger adott munkát. Létezett még egy főleg prémvadászattal foglalkozó kereskedelmi vállalkozás, a Hudson-öböl Társaság felügyelete alatt álló terület, a *Rupert-föld*, amelyet 1870-ben eladott Kanadának, valamint a nyugati partvidéken az *Oregon* nevű terület, amelyet mind a spanyol, az orosz, az amerikai és a brit kormány egyaránt magáénak tekintett. A spanyolok 1819-ben, az oroszok 1825-ben mondtak le róla. Az amerikaiak és a britek végül az 1840-es évektől kezdtek el nagyobb számban betelepülni, és 1846-ban felosztották egymás közt.

1812-ben, mivel a britek franciákkal kereskedő amerikai hajókat koboztak el, *kitört az amerikai–brit háború*. Közben a sóni indián Tecumseh (vagy Tikamsze=Hullócsillag/Lapuló Puma) törzsfőnök vezetésével indiánok lázadtak fel, és a britek oldalán hadba vonultak, akiket azonban az USA csapatai levertek. Az amerikaiak Kanada elfoglalását tervezték, de felkészületlenek voltak, a Napóleont legyőző briteket nem tudták komolyan fenyegetni (a britek Washington középületeit is felgyújtották), ugyanakkor a britek sem tudták az amerikaiakat legyőzni, így *1814 végén a genti békében* rögzítették a *status quót*, bár még 1815 elején néhány, a békéről nem értesült brit New Orleansban támadást indított, amelyet az amerikaiak visszavertek. A háború során a kanadaiak ismét hűek maradtak a brit koronához.

1826-ban egy törvénytervezet a két Kanada egyesítését javasolta Felső-Kanadának Alsó-Kanadáénál jóval nagyobb arányú képviselettel, a francia nyelv betiltását és a katolikus vallásgyakorlat korlátozását. A hazafias kanadaiak mindkét tartományban békésen tiltakoztak az újra szorosabbra tervezett brit ellenőrzés ellen, de *1837–1838-ban liberális felkelésre került sor*, Alsó-Kanadában *Louis Joseph Papineau* [lui zsozef pápino], Felső-Kanadában *William Lyon Mackenzie* [viljem lájn meköenzi] vezetésével, akik utána egy évtizedig – amíg amnesztiában nem részesültek – száműzetésbe kényszerültek. Montréalban egy tucat kivégzésre is sor került, s a lázadás leverése után a következő fél évszázad során több százezer francia kanadai telepedett át az USA-ba.

A brit kormány *Lord Durhamet* [dörem] (John George Lambton, az 1832-es brit választójogi reformtörvény szerzőinek egyike) küldte rendet teremteni és vizsgáldni (a brit népszaporulat feleslegének a

gyarmatok felé való terelésén szorgoskodó *Edward Gibbon Wakefield* [edvöd gibön véjkfild] mint tanácsadó kíséretében). *Lord Durham jelentése* is javasolta, hogy a francia befolyás csökkentésére érdemes egyesíteni a két Kanadát, ajánlotta a bevándorlás állami támogatását, az észak-amerikai brit gyarmatok vasúttal való összekötését, továbbá megállapította, hogy az amerikai telepéseknek igazuk volt, *önkormányzati jogot kell adni a telepéseknek*, és a szövetségi amerikai be rendezkedés követendő példa lehet Kanada, majd Ausztrália számára is. *1840-ben kihirdették az Unió-törvényt, amely egyesítette Kanadát* (a mintegy félmillió Felső-Kanadát és a hétszáz ezres Alsó-Kanadát, amelyből félmillió volt a franciaajkú), a parlamenti vitákban az angol nyelv lett a kötelező, és a képviselőháznak nem volt beleszólása a bírák és a hivatalnokok kinevezésébe. Egyúttal megindult angolelles, katolikus íreknek a századfordulóig tartó tömeges bevándorlása, ami az országban még tovább növelte az angol anyanyelvűek arányát.

A kormány székhelye Kingston lett (1841), amelyet rövidesen Montréalba helyeztek át (1844), majd úgy döntöttek, hogy négyévente felváltva Toronto és Québec viselik a címet, míg végül *1858-ban* a két Kanada határán fekvő *Ottawa lett a főváros*. 1846–1854 között Lord Elgin [eldzsin] (James Bruce gróf, az 1858-as és 1860-as kínai békeszerződések egyik szerzője, 1862–1863-ban India alkirálya) Kanada kormányzójaként igyekezett javítani a helyzeten, korszerűsítette a települési közigazgatást, megszervezte a közoktatást, elindította a szekularizációt, s úgy vélte, a gazdasági jólét akadályozhatja meg, hogy Kanada elszakadjon, és esetleg az USA-hoz csatlakozzon. 1848-ban Nova Scotia felelős kormányt kapott (a külügy és a hadügy kivételével), majd 1856-ig a kanadai gyarmatok többsége is. *1867-ben a brit észak-amerikai törvény Kanadát* belső önállósággal bíró (Québec, Ontario, New Brunswick, Nova Scotia) tartományokból álló *domíniumnak nyilvánította*. A többi észak-amerikai brit gyarmati terület a következő évtizedekben fokozatosan betago lódott Kanadába. Az ország 1909-ben már saját külügyminisztériumot létesíthetett, és noha az I. világháborúban csapatai a britek oldalán vettek részt, a párizsi békekonferencián már önálló delegáció képviselte.

Kanada kormánya zata ettől kezdve hol a konzervatív, hol a liberális párt irányítása alatt állt, amelyek közül a konzervatívok egyik hosszan hivatalban levő miniszterelnöke *Sir John Alexander Macdonald* [dzson eligzándö mekdonald], a liberálisoké *Sir Wilfried Laurier* [vilfrid lorié] volt, a mindenkori brit uralkodót pedig továbbra is egy

kormányzó képviselte. A századfordulón jól érzékelhetően három politikai áramlat bontakozott ki: a brit imperializmust támogatóké, a kanadai nacionalistáké és a francia-kanadai nacionalistáké.

1869-ben Manitobát a Hudson-öböl Társaságtól vette meg a Domínium, és angol telepesek érkeztek oda, de az ott élő, a földet korábban – bár mindenféle jogcím nélkül – művelés alá vevő francia nyelvű meszticek és indiánok nem akarták elismerni Kanada fennhatóságát s a földjeik elvesztését, és lázadást szítottak Louis Riel [lui riel] vezetésével, de a kormány 1870-re elfojtotta. Saskatchewanban 1885-ben ismét fellázadtak Riellel az élen, mivel a nyelvhasználatukat korlátozni próbálták, de Rielt felakasztották, Manitoba pedig 1890-től nem biztosította többé a francia nyelvű elemi oktatást. A Csendes-óceán felőli részen lévő területekre a bevándorlás erősödött a Fraser folyónál 1858-ban, majd a Klondike-nál (a Yukon mellékfolyójánál) 1896–1898 között kitört aranyláz következtében, s ezt elősegítette az 1885-re elkészült, egész Kanadát átszelő vasútvonal is (a Canadian Pacific Railway), amely egyben az áruk gyors szállítását is előmozdította, így Kanada a századfordulóra Európa második legnagyobb gabonaszállítója lett az USA után.

Ázsia: tarka kép

Ázsia egy része már a nagy földrajzi felfedezések óta informális vagy formális európai függésben volt, ez leginkább a Ráktérítő és a Baktérítő között elterülő *archipelagust* (szigetvilágot) és az indiai szubkontinentst jellemezte. A XIX. század folyamán folytatódott e térség erősebb ellenőrzés alá vétele, valamint további területek meghódítása. Új, fontos térségként jelentkezett a potenciális európai gazdasági, politikai, katonai terjeszkedés számára a zárkózott Mennyei Birodalom (*Kína*), és – az egyetlen kikötő (a Nagaszaki melletti Desima) használatát a nyugatiak közül kizárólag a hollandoknak engedélyező – *Japán* is felkeltette többek érdeklődését.

India

A hétéves háborút lezáró párizsi békeszerződés értelmében a *franciáknak* Indiában csupán öt lerakatuk maradt *Pondichéry* [pondiséri]

központtal, holott még az indiai francia birtokokat 1741–1754 között kormányzó *Joseph-François Dupleix* [zsozef franszoá düpléksz] politikai és katonai sikerei révén a fél Dekkán fennsík (mintegy 800 000 km²) francia befolyás alá került. Dupleix egyfajta protektorátusi rendszert igyekezett kialakítani az irányítása alatt álló *szípojok* (bennszülött, toborzott katonák) segítségével. Vállalkozása azonban túl költséges volt az 1664-es alapítású *Francia Kelet-indiai Társaságnak* (*Compagnie des Indes Orientales*), és elvakult angolelles viselkedése az angolok reakcióját is kiváltotta, így leváltották. Az ő átmeneti sikereiből, eltávolításából és az angolokkal kapcsolatos nézeteiből alakult ki (és erősödött meg a XIX. század végén) az *elvesztett India mítosza*, jóllehet Franciaországnak soha nem is lett volna ereje meghódítani.

Az *angolok* Robert Clive [rábört klájv] vezetésével az *1757-es palászi (plassey-i) ütközetben* legyőzték a bengáli navab (nábob) seregeit (a britek a saját oldalukra állították a fővezért), és *ettől számítják India igazi angol gyarmatosítását, noha „éles körülmények”* között a britek által az ellenük szövetkezett *indiaiakra mért 1764-es bakszári (buxari) vereség mutatta meg az európai harcászat fölényét*. A XVIII. század második felében a britek *Indiából* származó jövedelmeikből pénzelték virágzó kereskedelmi kapcsolataikat *Kínával*, indiai birtokaik élére kormányzót állítottak. Az *1784-es India-törvény (India Act)* az 1600-ban alapított *Brit Kelet-indai Társaság (East India Company, EIC)* feletti állami felügyelet megerősítését jelentette, és az általa meghatározott keretekben kormányozták Indiát *1858-ig*. Az 1830-as és 1840-es években a Társaság India északkeleti részén, később pedig Ceylon szigetén elkezdte nagyobb területen termesztetni az addig csak Kínából beszerezhető teát, melynek a XIX. század végére India vált a legnagyobb termelőjévé (és emellett egyik nagy fogyasztójává is). A Társaság igazgatóit politikai és katonai kérdésekben egy indiai ügyekkel foglalkozó kormánybizottság ellenőrizte, s elnöke India minisztereként funkcionált. A kereskedelmi és közigazgatási személyzetet elválasztották, s utóbbiakat az *Indiai Közigazgatási Szolgálat (Indian Civil Service)* fogta egybe, kiemelt fizetésben és külön képzésben részesültek, 1857-től pedig bárki jelentkezhett soraikba, így indiaiak is. Ennek az elit közigazgatási szervezetnek mintegy 1200 tagja volt mindössze, ám ők irányították az 1900 körül már több mint kétszázötvenmillió lakosú szubkontinenst.

A XIX. században a csupán öt kikötővel rendelkező franciák mellett Indiában még a *portugáloknak* marad három kikötőjük, *Goa* központtal. (Ázsiában a *portugálok kezében* maradt még a kínaiaktól 1557-ben kapott *Makaó*, s az 1892-ig innen igazgatott *Kelet-Timor*, amely utána különálló tartományi rangra emelkedett.) Az 1784-es brit törvény tiltott ugyan minden expanzív törekvést, a *britek 1818-ig* mégis hatalmuk alá vetették a szubkontinentet az Indus völgyéig, mivel felfogásuk szerint a védekezésben a *megelőző támadás* elfogadott gyakorlat volt, valamint az India-törvény segítségadási kötelezettséget írt nekik elő a bennszülött fejedelmek számára. Az annexiók mellett szólt az az elgondolás is, hogy a politikai ellenőrzés elősegíti a kereskedelmet. Anglia a korona ékkövének számító India fölötti hatalma biztosítására terjeszkedett és háborúzott *Afganisztánban* (1839–1842, 1879–1881) – hogy az oroszoktól védje –, előrenyomult *Burmában* a franciákat megelőzendő (1824–1826, 1852–1853, 1885, 1886: az annexió éve, amely után egy évtizedig tartó ellenállást kellett leküzdenie), az Európából odavezető út biztosítása érdekében pedig megszállta *Szokotrát* (1835) és *Ádent* (1839). Keleti irányból a hollandoknak visszaszolgáltató kelet-indiai birtokok ellentételezéseként *1819-ben* megalapította a Malaka-szorost ellenőrző *Szingapúrt*, és *1824-ben* elhatárolta érdekszféráikat a hollandokkal a szorosban.

A(z „anglicista”) kormányzók – eltérően az előző századi megértő, a helyi, főleg muszlim kultúra iránt érdeklődő társaiktól (az „orientalistáktól”) – igyekeztek modernizálni Indiát, megváltoztatni a helyi, leginkább hindu szokásokat. Így üldözték az özvegyasszonyok férjük máglyáján történő elégetését (azaz a *szátit*), Káli istennő híveinek emberáldozatot követelő rítusait (például a vándorokat szertartásosan kiraboló és megfojtó hívőket, a *tágikat*), a leánycsecsemők megölését. 1844-ben megszüntették a rabszolgaságot (a Birodalom többi részén már 1833-ban), bevezették a törvény előtti egyenlőséget, és jelentős angol nyelvű iskolahálózatot hoztak létre. (*Thomas Babington Macaulay* [tomesz bébington mékólé] történész, költő és politikus volt az egyik erőteljes szorgalmazója az angol kultúra indiai terjesztésének, ezért az indiai angol iskolákban tanult indiaiakat *Macaulay gyermekeinek* nevezték.) Indiai vasúti, postai és távírhálózatot létesítettek megfelelő személyzettel, a helyi üzletemberek és jogászok pedig alkalmazkodtak az angol kultúrához, új középosztályt formálva. Ha egy fejedelem örökös nélkül hunyt el, a britek egyszerűen anektálták a területét, a hagyományos elit nagy bosszúságára. A korszerűsítő politi-

kára a bennszülött katonák, a *szipojok lázadása* volt a reakció *1857-ben*, ebben a központi síkságokon állomásozó bengáli hindu és muszlim katonák egyaránt részt vettek. (Az új töltények marhafaggyúval és disznósírral vízhatlanított papírborítását foggal kellett letépniük a katonáknak, holott a tehén a hinduk szent állata, míg a disznó az iszlám-ban tisztátalan állat, így mindenkit sértett az intézkedés.) A lázadást támogatta több helyi uralkodó, aki jó alkalomnak vélte hatalma visszaszerzésére. Ez volt a „régii India” utolsó megmozdulása, amelyet a britek csak nehezen tudtak leverni *1858-ban*. (Egyes területeken a harcok 1859-ig elhúzódtak. Számos indiai nem támogatta a lázadást, mivel szerintük éppen a mogul hagyományokba való belekényszerítésért folyt a küzdelem.) A lázadás következtében a Brit Kelet-indiai Társaság közel egy évszázados indiai (egyed)uralmának és két és fél évszázados létezésének ideje lejárt, s a brit kormány vette kézbe a terület sorsát.

1858-tól a brit kormányzó alkirályi címet kapott, ugyanekkor a *Mogul Birodalom* utolsó császárat (II. Bahádur sahó) lemondatták, s (miután a brit parlament 1876-ban megszavazta) *1877-ben kihirdették Indiában, hogy Viktória királynő India császárnője lett*. A kormányban külön Indiáért felelős miniszter tevékenykedett (az 1854-ben létrejött *Colonial Office*-től [Gyarmatügyi Minisztériumtól] függetlenül), és mivel az indiai hadsereget India pénzelte, azt a kormány parlamenti felhatalmazás nélkül bármikor bevethette. A katonákat főként a harcias szikhek és nepáliak közül toborozták. A Birodalmat sokfelé indiai katonák védtek, és az indiai adófizetők is jelentős mértékben hozzájárultak a védelmi kiadásokhoz. A lázadás után ismét a hagyományos elite támogatották a britek – jóindulatú despotizmust gyakorolva, azt gondolván, hogy ennek az alacsonyabb rendű fajnak nincs jövője –, ami később következménnyel járt, mert a modernizálódó új elitet és a vidéki nagygazdákat frusztrálta a fordulat. Részben ennek hatására alakult meg *1885-ben* a hinduk által alapított *Indiai Kongresszus Párt*, mely a későbbi autonómiára (*szvarádzs*) törekvést képviselte. Ellensúlyozására 1886-ban az angolok egy iszlám csoportosulás, a Muzulmán Művelődési Konferencia létrejöttét is segítették.

A népesség robbanásszerű növekedése (1845-ben 130, 1871-ben 255, 1911-ben 389 millió fő) földhiányt, illetve részben éhínségeket idézett elő, és sokan (különösen az 1876–1878-as nagy bengáli éhínség után) átmenetileg vagy véglegesen kivándoroltak. (Az éhínségek leküzdésében nem segített az 1870-es években már kiterjedt – több

mint 10 000 km-es – és a századfordulóra szinte egész Indiát átszövő, kereskedelmileg és katonailag is jelentős vasúthálózat sem, mivel ugyan képes volt eljuttatni a hiányzó élelmiszert az éhségövezetekbe, de az éhezők nem tudták azt megfizetni.) *Guyana, Mauritius és a Fidzsi-szigetek* így váltak döntően indiai lakosúvá. Az alacsony bérért dolgozó, meghatározott időtartamra (öt évre) szerződő munkásokat kínai társaikhoz hasonlóan *kulinak* nevezték, és a brit birodalom számos területén dolgoztak cukornád- (*a karibi térségben, Natalban és Mauritiuson*), tea- (*Ceylonon*), gumi- (*Malájföldön*) és rizsültetvényeken (*Burmában*), vasútépítésen (*Kenyában és Ugandában*). A migráció következtében jelentős kolónia alakult ki Malájföldön, csakúgy, mint a kelet-afrikai országokban. Ez utóbbiakban a fehérek nem fogadták szívesen őket, és pogromokra is sor került. *Kanadába* ráadásul be sem engedték őket.

Kína

A kínai *kulik* szintén nagy számban jelentek meg részben (ón)bányászként *Malájföldön* és a *délkelet-ázsiai térségben*, a kelet-indiai szigettengeren, de kevésbé szervezett módon, mint az indiaiak. Mentek *Ausztráliába* az aranyláz idején, az *USA-ba* és *Kanadába* vasutat építeni, bányászkodni, de a kanadaiak és amerikaiak féltették aszszonyaikat, mivel szinte nem volt a kínai bevándorlók közt nő, és a munkabéreket is lenyomták. 1882-ben az USA-ban is betiltották a kínaiak bevándorlását. *Dél-Afrikába* a transvaali aranybányáknak a második búr háború után történő újbóli megnyitásához a bányai lobbizozat hozatott be 1904-től kínaiakat, azonban az afrikánereknek ez nem tetszett, mert szerintük tovább „színesítették” Dél-Afrikát (ahol ekkoriban kezdték a feketéket rezervátumokba szorítani), az angol közvélemény pedig bűjtatott rabszolgáknak tekintette őket, és felháborodásuk eredményeképpen *1910-re minden kínait visszaszállítottak*.

Kína makacs zárkózottsága feladta a leckét az európai hatalmaknak, amelyeknek az érdeklődését már az óriási potenciális piac is felcsigázta, különösen Angliáét. A XIX. század elején a több mint háromszázmillió lakosú országban csak egyetlen kikötő, *Kanton* állt nyitva a tengeri külkereskedelem előtt, amely leginkább a kínai tea-, továbbá selyem- és porcelánkereskedelmet szolgálta, s mindezekért ezüsttel kellett fizetniük, ugyanis a kínaiaknak nem volt igazán szük-

ségük semmire, amint császáruk, Csien-lung (Quianlong, 1736–1795) ezt 1793-ban III. György angol királynak megüzente. A magánkereskedők az indiai gyapotot *Kantonban* ezüstért eladták, és rajta a Kelet-indiai Társaság hitelleveleit vették meg, amelyeket Londonban beváltottak. A Társaság pedig az ezüstön teát vett. A század elején a gyapot már nem volt elég az angliai teaigények ellentételezésére, a bengáli ópium viszont – melyet dohánnyal keverve, pipában szívtak – kitűnő helyettesítőnek bizonyult, ugyanis Kína 1799-től betiltotta az ópium behozatalát. A csempészete busás haszonnal járt mind az angol, mind a kínai résztvevőknek, így fordult a kocka: amíg Kínának az XIX. század első évtizedében még 26 millió ezüstdollár kereskedelmi többlete volt, addig a harmadik évtizedben már 34 millió áramlott ki az országból. Más számokkal illusztrálva, 1810-ben a kínai ópiumimport 300 tonna volt, 1839-ben viszont már 2600. Amikor az ezüstkészlet nagyarányú megcsappanása, az ópiumszívás káros hatásai (mintegy hárommillióra becsülik az 1830 körüli függők számát, ám a part menti régiókban ez akár a felnőtt lakosság döntő részét is érinthette) és a sorozatos rossz termés kezdtek gondokat okozni, Peking határozott, és megingathatatlan hivatalnokokat küldött Kantonba, akik mintegy 1300 tonna ópiumot égettek el, illetve dobtak tengerbe az angol hajókról és a lerakatokból 1839-ben.

A kereskedelem szabadságának korlátozása volt az ópiumcsempészlobbi által hangoztatott ürügy arra, hogy Palmerston megindíthassa *Kína ellen 1840-ben az első ópiumháborút*, amelyben a piac megnyitása volt a cél. Az ország vezetése nem tudott volna sokáig ellenállni, s amikor a mandzsu (Qing- vagy) Csing-dinasztia megtudta, hogy Kínának nem India sorsát szánják, megadta magát, és az *1842-es nankingi békében* átengedte a briteknek *Hongkongot*, valamint Kantonon kívül további négy egyezményes kikötőt, köztük *Sanghajt*, ahol szabadon kereskedhettek, és konzuli területenkívüliséget élveztek. Ez volt az első „*egyenlőtlen szerződés*”. Az angolokkal kötött egyezményhez hasonlót csikartak ki a franciák és az amerikaiak is, elérve a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének érvényesülését. A franciák ezenfelül 1845-ben kikiáltották magukat a katolikus missziók védelmezőinek, noha a kánonjog ezt a címet 1856-ig a portugálokénak ismerte el. A katolikus missziók az imperialista törekvésekkel és az ópiummal való francia összekapcsolás miatt így a térségben eléggé hirtelenekké váltak.

A megnyitott kikötők rövidesen kevésnek bizonyultak a beérkező árutömeg fogadására, ezért a britek igyekeztek módot találni továbbiak megnyitására. A látens gazdasági és a politikai válságnak a nyugati agresszióval való egybeesése a kínai történetfilozófiai szemlélet számára egy dinasztikus ciklus végét jósolta. A beteljesülésnek délről kellett érkeznie, Kuangtungból (Guangdong), a karizmatikus *Hung Hsziu-csüan* (Hong Xiuquan) vezetésével, aki megjövendölte a „nagy béke/egyenlőség mennyei birodalmát” (*Taj Ping Tien Kuo*). Megvalósítására forradalmat hirdetett, amely mintegy 100 millió embert érintett 1850–1864 között, és legalább ötödük életébe került. A központjukat Nankingban kialakító *Tajpingfelkelők* ideológiai elképzeléseiben hagyományos kínai és protestáns elemek vegyültek, szerették volna felváltani a *mandarint*, azaz a hivatalnoki „kaszt” nyelvét a beszélt nyelvvel, eltörölni a föld magántulajdonát, és radikális egyenlőséget hirdettek. Az ópiumot is betiltották.

Ezt a polgárháborús helyzetet az angolok és a franciák kihasználták (egy angol zászló alatt hajózó dzsunka megállítása és egy francia lazarista térítő megölése szolgált ürügyül), és a *második és harmadik ópiumháború* során (1856–1860) a *tiencsini* (1858) és – Peking bevétele és a császári palota felgyújtása után – a *pekingi* (1860) *békében* Kína további engedményekre kényszerült, és félgymarmati sorba süllyedt. Az 1858-as *ajguni* (vagy *aihui*) *szereződéssel* az oroszok kaptak területeket az Amur bal partja mentén (és Szahalint is birtokba vették), majd a következő években sorra más nyugati hatalmak kötöttek szerződéseket Kínával. A *Tajping-felkelés* leverésében némi segítséget nyújtottak a nyugatiak (például *Charles Gordon*), azonban alapvetően Pekingnek sikerült úrrá lennie a helyzeten a regionális ellentéteket kihasználva egyes, a felkeléssel szemben ellenséges vidékeken toborzott haderővel, de ez azzal járt, hogy a hatalmat kapott tábornokok a saját körzetükben tovább uralkodtak, s az udvar képtelen volt befolyásolni őket.

A kikötőkben a nyugati cégek bennszülött (azaz kínai) képviselői, a *komprádorok* tőkére, nyugati ismeretekre, szemléletre tettek szert, ami elindíthatta volna esetleg a modernizációt, azonban a *mandarinok* és az anyacsászárné, *Ce Hszi* (vagy *Cixi*, 1862–1908) udvara bezárkózott a konfucianus hagyományba. Ez a kereskedelmet és a katonáskodást a legutolsó helyre sorolta, míg előtérbe helyezte a képzettséget, a tétlenséget és a földművelést. Egyes szerzők szerint gazdaságilag Kína a magas szintű egyensúly csapdájába esett: A gazdasági rendszer az intenzív munkán alapult, s amikor a munka ára csökkent, a tőkée pedig

nőtt, a politikusok *nem tartották szükségesnek a modernizálást*, mivel a gépesítés nem volt jövedelmező. A franciák ellen folytatott *tonkini háborúban (1883–1885)* kénytelen volt a Vörös-folyó és korábbi hűbérese, az annami császár felett gyakorolt hatalmáról lemondani, s megnyitni *Jünnant*. A japánok elleni, a közös fennhatóság alatt álló *Koreáért kirobbant háború (1894–1895)* az európaiak számára meglepetésként felemelkedő *Japán* győzelmét hozta, s a *simonoszeki békében* Kína lemondott Koreáról, Formosáról, a Liaotung-félszigetről, és átengedte Port Arthurt (Lüshun városa, ma: Dalian). Az európai hatalmak nyomására azonban még *1895-ben a pekingi békében* Japán lemondott a Liaotung-félszigetről, a hadisarc megfizetésében pedig az oroszok egy közös bankon keresztül francia tőkéből segítettek a kínaiaknak, cserében *Mandzsúrián* keresztül vezethették a *transz-szibériai vasutat Vlagyivosztok* felé. Németország sem akart kimaradni az osztozkodásból, *1898-ban* elfoglalta (azaz 99 évre bérbe vette) a Santung-félszigeten, a Kiao-csou-öbölben *Csing-tao* kikötőjét, az oroszok tiltakozását Berlin *Port Arthur* nekik juttatásával szerelte le, London pedig az orosz jelenlét ellensúlyozására *Vejhajvej* kikötőjét „vette bérbe”. A vasútépítés ígéretes üzleti lehetőségnek tűnt, ezért több vonalat koncesszióban angol, francia, német, japán, belga vállalkozások építettek ki a századfordulón. Ennek a nyugati egyetértésnek *1899-ben John Hay* amerikai külügyminiszter adott nevet, felszólítva a nyugati hatalmakat és Japánt, hogy legyen szabad kereskedelmi bejárása Kínába minden nemzetnek: a „*nyitott kapuk*” politikája értelmében saját befolyási övezeteikben nem nehezítették más országok kereskedelmét.

Ebben a helyzetben az új császár, *Kuang Hszü* (vagy Guangxu) *1898-as száznapos reformjának* intézkedései fontosak lehetnek volna, de az özvegy császárné és hívei lemondatták az uralkodót, és közben titkos társaság (*az Igazságosság és Egyetértés Ökleinek Társasága*) szerveződött a külföldiek ellen *Ce Hszi* támogatásával, melynek tagjai a „*kínai bokszot*” üzték szellemi és testi erőnlétük megőrzése érdekében. A(z „*ökölharcos*” szó angol megfelelőjéről elnevezett) *bokszlerládás* résztvevői *1899–1900* között hittérítők, keresztény kínaiak és kereskedők elleni agressziókat követtek el, megtámadták a követségeket, megölték a német követet. Válaszul soknemzetiségű haderő indult el Nyugatról és Japánból, de mire az idős Alfred von Waldersee német tábornok vezetése alá rendelt nemzetközi erők odaértek, a hatalmak közelben tartózkodó erői *1900* nyarán elfojtották a megmozdulást. A nyolc hatalom (a felsorakoztatott seregek nagysága szerint: Japán,

Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország, az USA, Németország, Olaszország, Ausztria–Magyarország) képviselőivel 1901-ben írt alá a kínai kormány újabb megalázó szerződést. A gyenge hatalmú pekingi rendszert *Szun Jat-szen* Kuomintangja az *1911–1912-es forradalom* során köztársasággá alakította át.

Japán

A század közepén az amerikaiaknak sikerült az első lépést megtenniük a *Tokugava-sógunátus* rendszerének (1603–1868) megnyitására: *1853–1854-ben* az amerikai flotta *Matthew C. Perry* [mettyú szí peri] sorhajókapitány vezetésével szerződéskötésre kényszerítette Japánt, amely kikötőket nyitott meg, konzulátus nyitását tette lehetővé, rögzített vámtarifákat szabott meg, és a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét érvényesítette az USA javára (ez az *ágyúasztad-diplomácia*). A kormány (*bakufu*) kész volt a kompromisszumokra, ha megerősödhet általuk. A harcosok (*szamurájok*) rétegének nemzeti érzéseit viszont sértették a szerződések. A szinte elfeledett császár (*tenno*) iránti odaadást tették meg ideológiájuk központjává, és belátták, hogy az országnak – ha önálló akar maradni – nyugati mintájú modernizációra van szüksége, különösen katonai téren, amelyet csak erőszakkal lehet végrehajtani. A *szamurájok* magukat úr nélkülinek nyilvánító csoportjai, a *róninok* 1863–1864-ben külföldieknek megnyitott kikötőket lőtték, majd legyőzték a sógunat.

A Meidzsi (felvilágosult kormányzás) nevet utólag megkapó fiatal császár, *Mucuhito* (1867–1912) megszüntette a sógunátust *1868-ban*, s Kiotóból Edóba, azaz Tokióba költözött, a korábbi bakufu székhelyére. Ezzel megkezdődött a *Meidzsi-restauráció*nak nevezett időszak. A császári hatalom központosító intézkedéseket hozott: 1870–1873 között eltörölte a feudális rendszert, és francia mintára prefektúrákat hozott létre; bevezette a kötelező katonai szolgálatot (tömeghadsereg), ami a samurájok rétegét funkcionálisan feleslegessé tette. Immár szabadon lehetett lakóhelyet és mesterséget választani. Japán bevezette a metrikus rendszert, az egységes pénzt (a jent), belga mintára a centralizált bankrendszert, s nagyarányú iparosításba, hajóépítésbe kezdett; angol, francia, amerikai és német tanácsadókat alkalmazott a különböző iparágak és szolgáltatások, intézmények megreformálására. A kínaiak évszázados elzárkózásával ellentétben Japán a hollandok

közvetítésével értesült a külvilág eseményeiről, sőt, elitjét tanulni is elküldte külföldre, így könnyebb volt nyitnia is.

Mindezek következményeként olyan hatalom emelkedett fel a Távol-Keleten, amely a század végén már sikerrel szállt szembe Kínával, csatlakozva ezzel a nyugati gyarmatosító hatalmakhoz (bár ezek akkor még lekezelően bántak vele). 1875-ben meghódította a *Kuril-szigeteket*, és amikor Mandzsúria és Korea miatt kirobbant az 1904–1905-ös orosz–japán háború, először tönkretette a vlagyivosztoki flottát, majd *Mukdennél* megverte az oroszokat szárazon, végül *Csuzimánál* ismét vízen (ez a balti flotta végzetét okozta). A *porstmouth-i békében* pedig megkapta *Dél-Mandzsúriát, Szahalin szigetének déli részét, Port Arthurt, valamint Koreát*, amelyet 1910-ben annektált. Beigazolódni látszottak tehát II. Vilmos német császárnak a sárga veszedelemről szóló korábbi fejtegetései.

Korea

A XVII. század második fele óta kínai függésben létező koreai királyság is igyekezett szinte teljesen elzárkózni az európaiak mindenfajta behatolási kísérletétől, így a XIX. század folyamán sorozatosan végeztek ki különböző (főleg Kínából érkező) katolikus hittérítőket és híveket, s az ellene az 1860-as években indított nyugati katonai expedíciók sem jártak sikerrel. A felemelkedő *Japánnak sikerült 1876-ban* rákényszerítenie *Kodzsong* királyra (1864–1907) az első egyenlőtlen szerződést, melynek értelmében kikötőket kellett megnyitnia, a japánok területenkívüliséget élveztek, japán helyőrség állomásozott a szöuli követségen, így Japán befolyása fokozatosan erősödött, majd az európai hatalmak is követték. Egy szűk nemesi kör Japán példáját tartotta követendőnek a modernizációra, 1884-ben államcsínyt kísérelt meg, de leverték, s az elkövetőket Japán bérenceinek tartották. Korea belső elmaradottsága, a mezőgazdaságból élők nélkülözése, elszegényedése s egy radikális egyenlősítő tan terjedése 1893–1894-ben felkeléshez vezetett, amelyet a kormány kínai és japán segítséggel vert le. Japán a kínaiak részvételét egy korábbi egyezmény ürügyén kifogásolta, s felhasználta az 1894–1895-ös Kína elleni háború kirobbantásához, amely után Kína lemondott Korea fölötti hatalmáról. Korea ekkor nyitni próbált az európai hatalmak – különösen az oroszok – felé, modernizációval próbálkozott, azonban Japán az oroszokat is le-

győzte, így 1905. november 17-én Koreát protektorátussá nyilvánította, 1907-ben hadseregét feloszlatta, közigazgatását átalakította, majd 1910. augusztus 22-én annektálta.

Holland Kelet-Indiák

Az Indiai- és a Csendes-óceán határán elterülő kelet-indiai szigetenger javát a hollandok kerítették hatalmukba még a XVII–XVIII. század során. Központjuk Jáva szigetén *Batávia* (a mai Jakarta [vagy Dzsakarta]) volt, s a szigeteken – még Jáván is – sokszor csak lerakatokkal, erődökkel, esetleg egyes területrészek közvetlen kormányzásával voltak jelen, de nem terjedt ki ellenőrzésük az összes helyre, azaz a hatalmuk jelentős mértékben informális volt. A XVIII. század végéig a félig magán, félig állami irányítás alatt álló, 1602-ben alapított *Egyesült (Holland) Kelet-indiai Társaság* (*Vereenigde Oost-Indische Compagnie, VOC*) monopolizálta a terület (főként fűszer)kereskedelmét, és nemcsak Európa és a szigetvilág között kereskedett, hanem eltérően a többi európai társaságtól, a helyiek között is végzett közvetítő kereskedelmet, de a jelentősége fokozatosan csökkent. Francia nyomásra a forradalmi Batáviai Köztársaság 1799 végére felszámolta a VOC-t (1800. január 1-jével szűnt meg), s 1808–1811 között Napóleon hű megbízottja, a holland *Herman Willem Daendels* [herman vilem dándelsz] erős kézzel irányította főkormányzóként a franciák kezére került kelet-indiai holland birtokokat. Jáva szigetén további államokat hódított meg, a helyi urakat (a *bupatikat*) egyszerű hivatalnokként kezelte, és nevéhez fűződik a Jáván kelet-nyugati irányban a sziget északi felén átvezető, kövezett katonai út kiépítése is, amely a század utolsó harmadáig a közlekedés gerincét képezte, amíg vasutak nem kezdtek épülni.

A Napóleon elleni háború során az angolok szerezték meg az uralmat a szigetvilág fölött 1811-től, és a Brit Kelet-indiai Társaság alkalmazottja, *Sir Thomas Stamford Raffles* [tomesz sztemfod reflsz] lett kormányzó-helyettesi pozícióban a terület teljhatalmú ura. Daendelshez hasonlóan határozott módon igazgatta a területet, újra felfedezte Borobudur középkori buddhista templom-együttesét, újabb jávai államokat hódított meg, de ő is, mint elődje, pénzügyi gondokkal küszködött, ezért pénzben fizetendő általános földadót vezetett be, s jelentős területeket adott haszonbérletbe gazdag kínaiaknak.

1816-tól Hollandia visszakapta a bécsi kongresszus döntéseinek értelmében keleti gyarmatainak szinte egészét, ám a helyi erők – a többszöri hatalomváltást látva, s ezt az anyaország gyengeségének értelmezve – reménykedtek önállóságuk elnyerésében, és több összeesküvést szerveztek, illetve felkeléseket indítottak 1812–1824 között. 1824-ben a hollandok az angolokkal *egyezményben választották ketté a maláj térséget*: a Malaka-szoros északkeleti része (a *Maláj-félsziget*) angol, a délnyugati (*Szumátra*) holland érdekszférává vált. A hollandoknak Jáván 1825 és 1830 között a karizmatikus yogyakartai herceg, *Diponegoro* (vagy *Dipanagara*) vezette lázadással kellett szembenéznük, amelyben az iszlám elit vezetésével a súlyos adók miatt elégedetlen földművelők és a kölcsönök miatt adósságba keveredett bupatik közül is többen részt vettek. Ennek a *jávai háborúnak* nevezett küzdelemnek a célja – részben az arabiai radikális vahhábiták hatására – a külföldiek és a velük együttműködő arisztokrácia kiűzése, egységes jávai iszlám állam megteremtése volt a herceg uralma alatt. A mozgógerilla taktikát alkalmazó bennszülöttek ellen a holland kormány jelentős pénzügyi és katonai forrásokat volt kénytelen mozgósítani, de az erődrendszer kiépítésével és mobil, kisméretű menetoszlopokkal fokozatosan ellenőrzés alá vonta a szigetet. Ráadásul kolera, malária és vérhas pusztított mindkét táborban, az iszlám vezetők 1828-ban elhagyták a herceget, és segédei közül is többen átálltak, majd 1830-ban Diponegoro holland fogságba esett. A hollandok oldalán helybéliekkel együtt mintegy 15 000, míg a lázadók oldalán 200 000 fő volt a háború embervesztése.

A háborús kiadások és a gazdaságilag fejlettebb *Belgium* 1830-as, a Németalföldi Királyságból való *kiválása* miatt a holland kormány nem kívánt még többet áldozni távol-keleti birtokaira. *I. Vilmos* holland király ezért engedélyezte az új főkormányzónak, *Johannes van den Bosch-nak* [johanesz fan dén bosz] (1830–1833), hogy 1830-ban bevezesse Jáván a hollandul *cultuurstelsel*nek [kültürsztselszel] (magyarul művelési rendszernek) elkeresztelt ötletét, miután az *Antillákon* már sikerrel kipróbálták. Az új adóztatási forma azon alapult, hogy míg korábban a jávaiak a falu fő terményének (a rizsnek) 40%-át fizették be földbérlet címén, sokszor pénz formájában, addig mostantól a falu földjeinek ötödét különítették el exportképes trópusi termények (kávé, cukor, dohány, indigó stb.) előállítására, s a falubeliek munkaidéjük ötödét fordították ennek művelésére. Az itt termelt növényeket a kormány szabott áron felvásárolta, és ha a jávaiak ebből nagyobb

összegre tettek szert, mint a korábbi földadó, a felesleget megtarthaták; ám ha kevesebb lett, akkor a hiányzó összeget meg kellett fizetniük. A terményeket kizárólagos joggal egy holland társaság (az NHM) szállította Európába értékesítésre. A felhasznált földmennyiség később nőtt valamelyest (a termőföldek 4-5%-át érte el), azonban a népesség mind nagyobb hányadát (közel felét) vonták be – akár erőszakkal is – a termelésbe, amely így kényszermunka jellegűvé vált. Az ellenőrzést egy holland hivatalnok és egy helyi főnök (*bupati*) egyszerre gyakorolta, a bevételből mindketten százalékot kaptak, ezért megjelent a korrupció. A helyi főnökök elszakadtak a néptől, nem állt érdekükben a modernizálás. A gyarmat *költségvetése már 1831-re egyenesbe jött*, a bevételek rendkívül magasak voltak, a holland államkincstár bevételeinek 1850 előtt 19%-át, 1860–1866 között pedig már 34%-át tette ki a Jáváról befolyó jövedelem, a Holland Antillákon az 1863-ban felszabadított rabszolgák volt tulajdonosait ebből kártalanították. Nem csoda, ha a kortársak csodálattal vegyes leplezetlen irigységgel tekintettek Jávára.

Noha a rendszer lassan kimerítette a földeket, s a termelés csökkent, a *világpiaci konjunktúra 1850–1870 között* még növelte is a bevételeket. Megjelentek a *kritikus hangok*, így például a(z) Eduard Douwes Dekker tollából) *Multatuli* álnéven megjelentetett világhírű regény, a *Max Havelaar* (1860) is. A holland kormány az *1860-as* évektől kezdve fokozatosan megszüntette a különböző termények kötelező beszolgáltatását (a legjövedelmezőbb kávéé és cukoré csak az első világháború végére szűnt meg), valamint *1870-ben* törvényben engedélyezte a földek bérbevételét Jáván magánvállalkozóknak is, akik a *Szuezi-csatorna* megnyitása után a lerövidült út miatt még nagyobb számban jelentek meg. 1885-re a magánexport már tizszeresét tette ki az államinak a szigetről, viszont a gyorsan növekvő számú lakosság ekkorra már élelmiszer-behozatalra szorult. A holland kormány *1901-ben* Vilma királynő sürgetésére reformot kezdeményezett, az úgynevezett *erkölcsös politikát*, amelynek keretében paternalista módon igyekezett javítani a bennszülöttek életkörülményein. 1873-ban *Aceh* függetlenségre törő szultanátusa ellen sok áldozatot és pénzt követelő háborút indítottak, amely egyesek szerint egészen 1908-ig tartott, de teljesen később sem sikerült „pacifikálniuk”. Aceh ellenőrizte a Malaka-szoros India felőli bejáratát, s uralkodója az amerikaiakkal, franciákkal, olaszokkal és törökökkel próbált a hollandok ellen

szövetségre lépni, ezért Hollandia félt, hogy ezen hatalmak valamelyike esetleg a szultán révén megtelepszik a régióban.

Hollandia a Jávat körülvevő szigetvilágot a XIX–XX. század fordulójára fokozatosan szinte teljesen uralma alá hajtotta, amely így védőgyűrűt alkotott. 1891-ben megosztotta *Borneót* a britekkel, akiknek az északi részen három protektorátusuk volt: *Sarawak*, *Észak-Borneó és Brunei*. 1898-tól (de ténylegesen 1919-től) a hollandok – egy rövid, 1828–1836 közötti első erődalapítás után – megvetették a lábukat *Új-Guinea nyugati felén* (a keleti felén még 1885–1886-ban két hatalom osztozott: északon a németek, délen a britek telepedtek meg – az ő részüket 1906-tól az ausztrálok igazgatták, akik 1914-ben a németekét pedig elfoglalták). Az 1859-es, a portugálokkal kötött első, *Timort* keleti és nyugati részre osztó szerződést pedig 1893-ban, 1904-ben és 1913-ban tovább finomították, de csak 1914-ben tudtak neki érvényt szerezni a helybéli ellenállása miatt, s ezt a határt szentesítette az 1916-os hágai döntés. Uralmukat azonban itt, Délkelet-Ázsiában az orosz és kínai események hatására születő belső mozgalmak kezdik majd ki, az 1908-as alapítású Budi Utomo (Nemes Törekvés), az 1912-es Indiai Párt és a Sarekat Islam (Iszlám Szövetség).

Malájföld

Kedah szultánjától szerezték meg a britek a *Maláj-félsziget* nyugati oldalán *Penang* (ma *Pinang*) szigetét, hogy a Malaka-szoroson áthaladó kereskedelmi flottáik védelmét biztosítsák. A sziget a bengáli ópium elosztóhelyévé vált az archipelagus számára. 1819-ben a Brit Kelet-indiai Társaság (EIC) engedélyével *Raffles* – aki még Jáva után következő állomáshelyén, Szumátrán dolgozta ki ama ötletét, hogy Angliának a szoros ellenőrzése érdekében szüksége van egy bázisra a Maláj-félsziget déli részén – jogot szerzett *Johore* rádzsájától, hogy *Szingapúr* szigetén kereskedelmi állomást létesítsen. 1830-tól kezdve a tigrisektől és kalózoktól hemzsegő mocsaras sziget szélesebben fejlődve az 1870-es évekre teljesen átvette szabadkereskedelmi kikötőként *Penang* szerepét, és százezres lakosságával a britek legfontosabb délkelet-ázsiai kikötőjévé, a század végére a kaucsuk és a kulik központi elosztóhelyévé vált. 1826-ban Szingapúr szövetségre lépett Penanggal és Malakkával, s létrejött a [*Malaka*]-szorosi Területek (*Straits Settlements*) nevű egység, amelynek a székhelye lett 1834-

ben. Szingapúrt fontossága növekedésével 1867-ben kivették az indiai kormányzó hatásköre alól, és koronagyarmatként közvetlenül a Gyarmatügyi Minisztérium (a *Colonial Office*) felügyelete alá helyezték. A britek a *Maláj-félsziget többi szultanátusára* nem próbálták meg kiterjeszteni hatalmukat, de az 1870-es évektől ez a Szuezi-csatorna megnyitása miatt és a maláj ónbányászat fellendülésével megváltozott (sok kínai bányász érkezett). Bevezették a *rezidens-rendszert*: a szultán mellé egy brit helynök (rezidens) került, és az államok egy része szövetségre lépett az 1890-es években, a rezidensek pedig az új fővárosban, Kuala Lumpurban székelő főbiztos irányítása alatt álltak. A rezidensek révén a hagyományos uralkodók megtartásával a britek a legkisebbre csökkentették a konfliktusok lehetőségét, ügyeltek a törvények betartására, igyekeztek meggátolni a némi autonómiával rendelkező szultánok túlkapásait, ám a gumiipar fellendülése után fokozatosan egyre több brit került a közigazgatásba, az adóhivatalokba.

Borneó északi részén James Brooke kalózkodó kereskedő–kalandor 1840-ben segítette Brunei szultánjának leverni egy lázadást Sarawakban, amiért cserébe az rádzsává tette, és 1841-ben neki adta Sarawak egy darabját. Brooke a következő évtizedekben Brunei rovására fokozatosan növelte területét, és teljesen önállóan kormányozta államát, majd halála (1868) után unokaöccse, Charles örökölte hatalmát, és mai nagyságára terjesztette ki Sarawakot. A franciák vietnami és kambodzsai terjeszkedése és a német imperialista törekvések miatt a britek 1888-ban kiterjesztették fölé a védelmet, de csak a külügyekbe szóltak bele. *Észak-Borneót* a *Brit Észak-Borneó Társaság* (*British North Borneo Company*) 1881-ben kapott felhatalmazás alapján vette gazdasági-politikai ellenőrzése alá, Brunei pedig 1906-ban csatlakozott a rezidens-rendszerhez.

Fülöp-szigetek

A szomszédos *Fülöp-szigetek* a XVI. század vége óta spanyol gyarmat volt, Mexikó „algyarmata”, s az erőszakos térítés hatására Ázsiában ritka jelenségként javarészt katolikus. A XIX. század második felére Mexikó önállósága után közvetlen spanyol kormányzás alá került, és a szabad kereskedelem az ültetvényes gazdálkodás fellendítésével gazdasági modernizációt hozott, a bennszülött elit önállósodási törekvéseivel együtt. Ennek következtében 1896-ban lázadás tört ki, amely

1897-ben a felkelők vereségével ért véget. (A felkelés leverésében részt vett Miguel Primo de Rivera, a szigetek főkormányzója, későbbi spanyol diktátor.) A *spanyol–amerikai háború* idején az Emilio F. Aguinaldo vezette felkelők semleges álláspontra helyezkedtek, de amikor az USA elfoglalta Manilát, hogy abból egy Hongkong-szerű kikötőt alakítson ki, a szigetek kinyilvánították függetlenségüket. *Létrejött az első ázsiai köztársaság, a Malolosi Köztársaság*, amelynek Aguinaldo lett az elnöke (1898–1901). Ez nem tetszett az amerikaiaknak, és a spanyolokat a szigetek szuverenitásának átadására kényszerítették az 1898-as párizsi szerződésben, amely szerint az USA húszmillió dollárért megvette a szigeteket, ami viszont a felkelőknek nem tetszett, és *1899-től 1902-ig harcoltak az USA ellen*. (Ez az új amerikai szerzemény is ösztönözte az óceánközi csatorna megépítését Panamában.) Győzelme után az USA rögtön polgári igazgatást vezetett be és földreformot, amely azonban a szabad kereskedelem következtében a földbirtokos elit megerősödését eredményezte.

Francia Indokína

A franciák III. Napóleon idején jelentek meg *Hátsó-Indiában* az *Annam Császárság* (a mai *Vietnam*) területén a katolikus missziók védőiként, ott ugyanis az 1840-es évektől kezdve üldözték a keresztényeket. *Tu Duc* császár (1848–1883) és a korabeli kínaihoz mentalitásában is hasonló, Huéban székelő udvara ebben elődeinél is erőteljesebben vett részt. Ennek a következő évtizedben spanyol és francia hitértítők estek áldozatul, vietnami katolikusok ezreivel együtt. III. Napóleon parancsára Charles Rigault de Genouilly [sárl rigó dö zsönuji] admirális *1859-ben* bevette *Saigont*, majd Justin Prosper de Chasseloup-Laubat [zsüsztén proszper dö sászlu-lobá] haditengerészeti és gyarmatügyi miniszter ösztönzésére a franciák 1862–1864 között *Kel-Kokinkínát* hódították meg, *1867-ben* pedig a nyugati felét. Ezzel létrejött *Kokinkína* gyarmat, amely mellé még *1863-ban* a Sziám és Annam által egyaránt óhajtott *Kambodzsát* szereztek meg protektorátusként annak az *Ernest Doudart de Lagrée-nak* [erneszt dudár dö lágré] a segítségével, aki utána *1866–1868 között* a *Mekong-deltából induló expedíciót* vezette, hogy feltárjanak egy lehetséges kereskedelmi útvonalat a dél-kínai *Jünnan* felé. Lagrée az expedíció során életét vesztette, de jobbkeze, *Francis Garnier* [franszisz gárnyié] továbbvit-

te a kis csoportot Jünnanba, s onnan a Jangcén végighajózva érkeztek ismét a kontinens partvidékére. A – többek között a khmer Angkor Vatról – sok tudományos információt összegyűjtő csapat visszatértekor bebizonyosodott, hogy a Mekong nem alkalmas útvonal, de a kutatóút új lehetséges „előszobára”, *Tonkinra* és a *Vörös-folyóra terelte a franciák figyelmét* Jünnan irányában kifejtett igyekezetükben.

A francia–porosz háború okozta szünet után meglepően korán, már *1873-ban* megpróbálta Kokinkína vezetése megvetni a lábát *Tonkinban*. Hué tiltása ellenére egy Kínában tevékenykedő francia fegyverkereskedő, Jean Dupuis [zsan düpüi] fegyvereket szállított a Vörös-folyón Jünnanba, de feltartóztatták. Marie-Jules Dupré [mári-zsül düpré] tengernagy, Kokinkína kormányzója *Garnier-t* küldte a helyzet rendezésére, aki a célon túllőve 1873 novemberében bevette *Hanoi citadelláját*, de a részben a tajping-felkelésből Tonkinba menekült s kalózkodó életmódot folytató, paramilitáris *Fekete Zászlók* december végén csapdát állítottak neki, amelyben életét vesztette. A franciák *1874-ben* visszaadták Hanoit Tu Duc-nek, aki cserébe hallgatólagosan elismerte a *francia protektorátust Annam fölött*: a franciák szabadon kereskedhettek a Vörös-folyón, a katolikusok pedig szabadon gyakorolhatták vallásukat. Azonban a kereskedelmet folyamatosan akadályozták a *Fekete Zászlók*, ráadásul Hué is *Sziámmal* és korábbi hűbérurával, *Kínával* kezdett „kokettálni”, így *1882-ben Henri de Rivière* [anri dö rivier] fregattkapitányt küldték Hanoiba, hogy békésen teremtsen rendet. Ám ő elfoglalta a fellegvárat, mire viszont *1883-ban* a *Fekete Zászlók* elfogták és lefejezték.

Ezt már nem nézhette tétlenül az ekkor éppen kormányon lévő gyarmati lobbis, és a megszegyenülés miatt elégtételt követelő nemzeti hangulatot meglovagolva háborút indított, amelybe a kínaiak is bekapcsolódtak korábbi vazallusuk, Annam oldalán, de a modern harcászat és a nagyobb költségvetés diadalmaskodott. (Bár nem áldozatok híján, hiszen az akcióba *Jules Ferry* kormánya is belebukott a „szudáni” Louis Brière de l’Isle [lui brier dö lil] tábornoknak a *Lang Son-i kudarcáról* szóló eltúlzott beszámolója miatt.) *Az 1883–1885-ös tonkini háborút lezáró 1884-es és 1885-ös tiencsini szerződésekben Kína* lemondott *Tonkin és Annam feletti hatalmáról*, cserébe visszakapta a küzdelem során francia kézre került *Formosát*.

1887-ben létrejött az *Indokínai Unió*, amelynek a már említett területeken kívül az *Auguste Pavie* [ogüsz pavi] révén békésen megszerzett *Laosz* is részét képezte – *1893-tól* véglegesen, mert az angol és

francia expanziós törekvések ütközőpontjában lévő, de a tehetséges *V. Rama* (vagy *Csulalongkorn*, 1868–1910) uralma alatt modernizálódó és függetlenségét ügyesen megőrző *Sziámot* a franciák ekkor fegyverrel kényszerítették arra, hogy lemondjon Laoszra vonatkozó követeléseiről. Laosz az angolok Felső-Burmában történő 1885–1886-os megjelenése után vált fontossá Franciaországnak, amely *Kambodzsával* együtt *ütközőzónaként* tekintett rájuk a brit, sziámi és német expanziós törekvések elhárítása érdekében.

Kokinkínán kívül (melyet egy kormányzó irányított) a másik négy terület protektorátus maradt a helyi monarchiák megtartásával (mellettük főrezidensek működtek), így Annam, Laosz és Kambodzsa az angolok malájföldi jelenlétéhez hasonló közvetett uralom alatt állt. A franciák főleg Tonkinban bő egy évtizedet voltak kénytelenek uralmuk megszilárdítására áldozni (*Joseph Gallieni* [zsozef gáliéni] és *Louis Hubert Lyautey* [lui über ljté] „*olajfolt-politikája*” segítségével: egy körzetet megtisztítottak a kalóztól, majd a lakosoknak fegyvereket adtak, akik így szövetségessé lettek, és már magukat védték), ámde az áhított jünanni kereskedelem délibábnak bizonyult. Indokína rizs- és gumikivitele azonban jelentőssé vált a XX. században, fontos gazdasági szerepet játszva ezzel a francia gyarmatok között.

Oroszország

Noha az Oroszország által elfoglalt területek közül igencsak vitatható, hogy melyiketek tekinthetők gyarmatnak, mégis a század folyamán egyértelműen – a többi nagyhatalomhoz hasonlóan – jelentős birodalmat épített ki.

A napóleoni háborúk lezárását követően Oroszország Európa vezető katonai hatalmai közé emelkedett, de további nyugati hódításokra nem volt lehetősége, csak déli és keleti irányban. Ezekben az irányokban a század első évtizedeiben folytak is a hódító háborúk,

Grúziát, Bakut, a Kubinyi Kánságot és Azerbajdzsánt foglalták el (1801–1806), ami ellen a perzsák és a törökök léptek fel fegyveresen, de eredménytelenül. A szibériai területnek a Birodalomba való integrálását Mihail Szperanszkij indította el 1819–1821 közötti, büntetésből kapott fő kormányzói megbízatása idején. A perzsák elleni 1826–1828-as háború után pedig a Kaszpi-tengert már az orosz flotta uralta, a

nomád kazahokat 1854-re verték le. A *Kaukázus* vidéke fölött az ellenőrzést az 1860-as évekre sikerült biztosítani, viszont ugyanebben az időben, *1867-ben eladták az USA-nak Alaszkát*, amely 1799-től volt az Orosz Birodalom része, s ez jelezte, hogy inkább az ázsiai területekre koncentrálják további terjeszkedésüket. A közép-ázsiai, üzbég dinasztiák által uralt, soknemzetiségű, jól szervezett, sokáig ellenálló despotikus államokat (*Buharai Emírség, Hívai Kánság, Kokandi Kánság*) és *Turkesztánt* az 1880-as évekre vonták az ellenőrzésük alá (részben protektorátus formájában), többek között a krími háború presztízsveszteségének kompenzálása, valamint például az orosz textilipar növekvő gyapotigénye miatt, megnyitva egyben az utat Afganisztán felé.

Afganisztánt a britek ütközőállamnak tekintették India és az oroszok között (itteni rivalizálásuk volt a keleti „nagy játszma”). Amikor 1878-ban a britek elfoglalták Ciprust, orosz küldöttség ment hivatalosan Kabulba, amire válaszul az angolok elfoglalták a várost, de 1881-ben kénytelenek voltak feladni az afgán túlerővel szemben. Az oroszok 1885-ben Angliával szerződésben rögzítették az afgán határt az Amu-darja északi partján, 1907-ben pedig beleegyeztek, hogy minden diplomáciai kapcsolatot a briteken keresztül tartanak fenn az afgánokkal, s a brit ellenőrzés megakadályozza, hogy az afgánok orosz területeket próbáljanak megszerezni. (1893-ban az indiai–afgán határt állapították meg a britek, az volt az ún. Durand-vonal, mely a pastu etnikumot osztotta ketté.) 1895-ben a britekkel a *Pamír-fennsíkon* osztották meg, melynek java ezúttal orosz kézre került, egyik keleti pontjával fenyegetően magasodva az angolok indiai északnyugati határvidékén Pesavár erődje fölé.

Tibetben viszont kénytelenek voltak az orosz–japán háború miatt hagyni, hogy az angolok 1904-től tényleges protektorátust gyakoroljanak, amelyet Kína 1906-ban kénytelen volt hivatalosan is elismerni.

A meghódított területek eloroszosítása érdekében részben deportáltakat telepítettek le, bár sokszor kozák csoportok voltak az előőrsök, de a legnagyobb tömeget muzsikok adták. Az agrárnépesség mellett még prémvadászokat és aranyásókat vonzottak egyes újonnan meghódított vidékek.

A Török Birodalom elleni orosz próbálkozást a krími háborúban (1853–1855) a nyugati hatalmak megakadályozták. Viszont az oroszok Kínától 1858-ban megszerezték az Amur bal partjától a tengerig terjedő területet (*a tengermelléki tartományt*), s a tengerparton 1860-

ban megalapították távol-keleti központjukat, *Vlagyivosztokot* (de mivel itt a tenger télen befagyott, ezért szereztek meg később Port Arthur), ahonnan Mandzsúria és Korea felé szerettek volna tovább terjeszkedni, de a XX. század elejétől a japánok állták útjukat. A XIX. század utolsó harmadában a francia befektetők egyik kedvelt célpontja Oroszország volt, amelynek uralkodói, II. és III. Sándor (1855–1881, 1881–1894) erőteljes ipari és infrastrukturális modernizálásba kezdtek, a nagyszabású beruházásokhoz pedig – elegendő hazai híján – külföldi tőkére szorultak. A beruházások között szerepeltek a vasútépítések is a friss hódítások következtében kiterjedt birodalom távoli vidékeire való gyors eljutás, illetve a keleti flotta gyors utánpótlásának megoldása érdekében (az 1903-ban felavatott transz-szibériai vasúttal, amely Vlagyivosztokon kívül a mandzsúriai Harbinnál leágazva Port Arthurhoz is elvezetett).

Perzsia

A XVIII. század első felében Nádír kán hadvezér ragadta magához a hatalmat (1736–1747), felvette a sah címet, és hódításaival (Örményország, Azerbajdzsán, Grúzia, Afganisztán, Beludzsisztán, a Mogul Birodalom fővárosa, Delhi) jelentősen növelte az ország területét, azonban meggyilkolása után hódításai java elveszett. 1794–1925 között a Kádzsáridák dinasztiája uralkodott, ekkor lett *Teherán az ország fővárosa, és megkezdődött az orosz és angol befolyás erősödése*. A dinasztia uralma alatt a XIX. század első évtizedeiben sikertelen háborúk folytak az oroszok ellen Grúzia birtokáért (1804–1813) és a Kaszpi-tenger feletti uralomért (1826–1828), mely utóbbi eredménye az volt, hogy Örményországot is elvesztették, és az orosz alattvalóknak különleges jogokat kellett biztosítaniuk. 1838-ban az angolok egyoldalú kereskedelmi szerződést kényszerítettek az országra, majd a krími háború után Perzsia elismerte Afganisztánt, és brit nyomásra 1863-ban átengedte neki Herát tartományt.

A század második felében a britek és az oroszok sorozatosan különböző monopóliumokat és koncessziókat szereztek a törzsi és vallási ellentétek miatt eleve meggyengült országban (így többek között egy angol olajkoncessziót 1901-ben, amely 1909-ben az *Anglo-Persian Oil Company* – a későbbi *British Petrol* – tulajdonába került), amely így gazdasági ellenőrzésük alá került. A két hatalom közti *pétervári*

szerződés (1907) értelmében egy északi orosz, egy semleges középső – délnyugati – és egy délkeleti brit övezetre osztották. Ugyanekkor részben az oroszországi forradalom hírére zavargásokkal tarkított, alkotmányosságot követelő mozgalom bontakozott ki, amely miatt a dinasztia tagjai gyors ütemben voltak kénytelenek váltani egymást, az új sah többször is elmenekült, majd 1910–1911-ben angol és orosz csapatok segítségével visszaszerezte trónját, de a zavaros viszonyokat csak az új dinasztia 1925-ös trónra lépése rendezte valamelyest.

Kuvait, Rabszolgapart, Omán

A kuvaiti sejkiség a Perzsa-(Arab-)öböl stratégiaileg kedvező helyén fekszik, lakossága (gyöngy)halászattal, hajóépítéssel, tengeri kereskedelemmel foglalkozott, de a szomszédos arab-félszigeti törzsek betörései miatt többször is a britek segítségéhez folyamodott a XIX. század elején, majd a század folyamán a Török Birodalom fennhatóságának védőernyője mögé bújt. A németek nagyszabású *Berlin–Bagdad vasútépítési programja* idején került a nagyhatalmi politika látókörébe ismét, mivel a vasút tervezett végpontja Kuvait lett volna a Perzsa-öböl partján, remek lehetőségeket kínálva ezáltal Németországnak. *1899-ben Nagy-Britannia* elérte, hogy beleegyezése nélkül más országoknak a sejk semmit sem engedett tenni országában.

A mai Egyesült Arab Emírségek területe a rabszolga-kereskedelem és a kalózkodás központja volt, amelynek hét sejkjével 1820-ban a Brit Kelet-indiai Társaság általános *fegyverszünetet* kötött. Később ugyan a sejkek ezt megszegték (1835-ben), de új fegyverszünetet kötöttek az angolokkal a gyöngyhalászati szezon idejére, amelyet évente megújítottak, *1853-ban pedig örökös békeszerződést kötöttek* (lemondva a tengeri háborúról), így ezek lettek a *Szerződéses Államok (Trucial States)*. *1892-től Nagy-Britannia* intézte a külügyeiket, rezidensek segítségével.

Az Ománi Szultánátus a XVIII. század végétől az angol–francia rivalizálás egyik színterévé vált, de 1798-ban a britekkel kötött szerződést, és így az angol befolyás erősödött. Szejjíd Szaíd bin Szultán (1806–1856) hatalma a XIX. század első felében az Arab-félsziget dél-keleti part menti sávján kívül (a belső, hegyvidéki területeken ugyanis a vallási–szellemi vezető, az imám befolyása érvényesült) kiterjedt India keleti partvidékének egyes részeire (Beludzsisztán), Ke-

let-Afrikában Zanzibár és Pemba szigetére, valamint Mombasára. Halála után kettészakadt az ország, a főszerben gazdag Zanzibári Szultánátusra és Maszkatra, ahol a brit befolyás tovább nőtt. Maszkattól az imám vezetésével 1913-ban a belső területek elszakadtak Omán néven. 1920-ban brit segítséggel a szultán névlegesen visszaszerezte a belső vidék feletti uralmat, de az imamátus még sokáig harcolt ellene.

Afrika: a kolonializmus játéktere

Az Afrika nagyobbik, belső vidékét csak a XIX. században – annak is inkább a derekától – a felébredő tudományos és anyagi érdeklődés miatt (később a nagy folyamok esetében már stratégiai indokok miatt is) felfedező európaiak csupán a mérsékeltébb északi (*Algéria*) és a déli peremvidéken (*Fokföld*) telepedtek meg a XIX. század második feléig. Ezeken kívül a partvidéken kikötők, erődök, kereskedelmi lerakatok formájában volt jelen Európa, hiszen a rabszolga-kereskedelemhez elég volt ott olcsón felvásárolni a helyi begyűjtők, közvetítők által az európaiak számára egészségtelen belső területekről összegyűjtött embereket. Az európaiakat még a trópusi fekete-afrikai területeken a keresztény hittérítők képviselték, akik jóllehet nemegyszer konfliktusba kerültek a gyarmatosítókkal, mégis az európai civilizációt képviselték, és annak terjedését segítették elő. Ez különösen így lett, amikor a (már régebben alapított brit, holland, majd amerikai, német, skandináv) protestáns szervezeteknek (pl. a baptista Londoni Missziós Társaságnak, az anglikán Egyházi Missziós Társaságnak) a század közepétől erősödő jelenlétére reagálva, azok hatását ellensúlyozandó, a katolikusok a régiek (pl. jezsuiták, lazaristák) mellett új (főleg francia, majd belga és olasz) missziós szervezeteket alapítottak (pl. a két rend egyesüléséből 1848-ban létrejött Szentlélek Társaságot vagy más néven Fekete Atyákat, majd a Fehér Atyákat 1868-ban), s egymással versengve hatoltak a földrész belsejébe.

Egyiptom

A XIX. század elején a franciákra támaszkodó, erőteljes modernizációt végrehajtó Egyiptom tört önállóságra Mohamed (*Muhammad*) Ali vezetésével (1805–1848) a *Török Birodalmon belül*, viszont Anglia a

Portát támogatta, s ezzel Ali máris az európai hatalmi egyensúlyi játszma részévé vált. 1818-tól kezdve meghódította a nílusi Szudánt, délebbre vitte ezáltal az iszlám vallást, sikerült a Török Birodalmon belül viszonylagos autonómiára szert tennie, és 1841-ben elismertetnie a *kedivei* (alkirályi) méltóság örökölhetőségét a szultánnal *Egyiptomban* és *Szudánban*. További hódításairól (*Szíria, Kréta, az Arabfélsziget nyugati partja*) angol nyomásra 1840-ben kénytelen volt lemondani. A francia–angol rivalizálás tovább folyt, az angolok vasutat, a franciák csatornát akartak építeni.

Szaid Pasa (1854–1863) gyermekkori barátjának, *Ferdinand de Lesseps* [férdinan dő lézéspsz] volt alexandriai francia alkonzulnak – hosszabb küzdelem után – sikerült kiviteleznie tervét, így 1859-től megkezdődtek a munkálatok, és a francia részvényesek, valamint a csatorna-részvények csaknem felét részben államkölcsönök segítségével lejegyző *Izmáil kedive* (1863–1879) révén megnyílt a *Szuezi-csatorna* 1869-ben, közel felére rövidítve ezzel a *Távol-Kelet felé* vezető vízi útvonalat. A túlköltekező kedive szorult helyzetében eladásra kínálta fel 1875-ben részvényeit, amelyekre Anglia lecsapott, de a kapott összeg sem volt elég, s *Egyiptom 1876-ban államcsődöt jelentett be*, amelynek következtében fő hitelezőinek, Angliának és Franciaországnak a gazdasági (és politikai) gyámsága alá került. Az Adósságpénztár felállítása nem bizonyult sikeresnek, 1878-ban a miniszterek már a hitelezőknek tartoztak felelősséggel. 1879-ben az elégedetlenség hatására a kedive elküldte az európaiakat, akik válaszul engedékeny fiát, *Taufikot* (vagy *Tewfiket*) ültették a trónra a szultán közreműködésével. A sereg tisztjei között népszerű volt egy iszlám ihletésű, hazafias mozgalom, amely az európaiakat ki akarta űzni, noha közben az adóterhek némileg csökkentek. A török vezetés sem tetszett az egyiptomi tiszteknek a seregben, s *Ahmed Urábi* (avagy *Arábi pasa*) vezetésével *puccsot hajtottak végre: 1881 szeptemberében* lemondatták a kormányt. Az angolok és franciák számításait ez keresztülhúzta, ezért lépniük kellett, de a franciák nem mertek a belpolitikai hangulat miatt, így *Anglia egyedül volt kénytelen cselekedni*. Mivel az egyiptomiak megkezdték Alexandria megerősítését, *Gladstone* határozott, s a britek 1882 nyarán partra szálltak, *szeptemberben* pedig *Tell-el-Kebírnél* végleg legyőzték az egyiptomiakat.

Ettől kezdve Egyiptom tényleges ellenőrzése a kezükbe került, noha nem tervezték, hogy tartósan ott maradnak. Hivatalosan továbbra is a szultán fennhatósága alatt maradt, *Szudánt* pedig *angol–egyiptomi*

kondomíniumként igazgatták, bár a *Mahdí* (a „Messiás”, igazi nevén *Mohamed Ahmed*) szunnita felkelése miatt a terület ellenőrzése 1881–1898 között csak névleges volt. A *Nílus forrásvidékének ellenőrzése és a csatorna* miatt *Egyiptom kulcsfontosságú* területté lépett elő ekkorra az angolok számára: öt év alatt *Németországgal* (1890), *Olaszországgal* (1891) és a *Kongó Szabad Állammal* (1894) kötött szerződésekben elérték, hogy a Nílus teljes medencéjét a *Kelet-afrikai-tóvidékig* befolyási övezetükként ismerjék el. Ez egyben a brit imperialisták, a *jingók* terveibe is beleillett, hiszen *Cecil Rhodes* [szeszil ródz] egy észak–dél irányú, *Kairó és Fokváros* között húzódó angol területről álmodott. Ez a terv azonban a franciák nyugat–kelet közt létrehozandó, *Dakar (Szenegál)* és *Obock*, illetve *Dzsibuti* (mindkettő *Francia Szomáliföld*) között elterülő afrikai birodalmi elképzelésével ütközött, amely *1898-ban* a Nílus partján, *Fasodában* (ma Kodok) vezetett konfliktushoz. Ide a *Francia Kongóból* induló *Jean-Baptiste Marchand* [zsan-bátiszt mársan] kapitány előbb érkezett meg kis csapatával, mint a *Szudánt* Egyiptomnak *visszahódító Herbert Kitchener* [herböt kicsönö] tábornok, de végül ez utóbbinak kellett átengedniük a helyőrséget a párizsi kormány utasítására – amely nem akart emiatt háborúba keveredni a britekkel. Franciaországban ugyanis ekkor javában zajlott a társadalmat megosztó Dreyfus-ügy, és a szövetséges Oroszország sem támogatta. Általánosan fogalmazva Afrika gazdaságilag – bő nyersanyagforrásai ellenére – nem volt olyan értékes az európai hatalmak szemében, hogy megérte volna bármelyik részéért háborúzniuk, ezért sem fajult fegyveres összecsapássá sem a fasodai eset, sem a későbbi marokkói incidensek. Ez utóbbiaknál viszont a franciák már Anglia támogatását élvezték, ugyanis utóbbinak nem állt érdekében, hogy a Földközi-tenger és Dél-Afrika felé vezető tengeri utak eme stratégiai ellenőrzési pontján a németek is jelen legyenek.

A Maghreb (Algéria, Tunézia, Marokkó)

A másik északi terület, amely iránt a franciák érdeklődtek, *Algéria* volt. Egy régi francia tartozás miatti vitában megesett 1827-es incidensre való hivatkozással, régi tervet váltva valóra *1830-ban* indított ellene háborút *X. Károly*, hogy népszerűsége erősödjék. Erősen támogatták az ötletet a marseille-i kereskedők is, akik szerettek volna a Földközi-tenger túlsópartján stabil kereskedelmi pozíciókat szerezni.

Louis Bourmont [lui burmon] tábornok Sidi Ferruch-nél [szidi ferük] partra szállva (1830. június 14.), a szárazföld felől bekerítette *Algírt* (1830. július 5.). A dicsőséget már *Lajos Fülöp* aratta le, aki Algériával a britek földközi-tengeri jelenlétének erejét kívánta csökkenteni. Nagy fába vágják a fejszéküket a franciák, mert *Abd el-Kader* emír vezetésével 1832-től (a marokkói szultán támogatásával) széleskörű fegyveres ellenállás bontakozott ki, amely egészen 1847-ig „borsot tört az orruk alá”, és csak *Thomas Bugeaud* [tomá büzsó] tábornok radikális, felperzselt föld taktikája és intenzív telepes-politikája – továbbá Marokkó 1844-es veresége – hozott eredményt. (Az 1847-ben elfogott emír előbb franciaországi kastélyokban – Pau-ban és Amboiseban – volt „fogoly”, majd miután esküt tett, hogy nem tér vissza Algériába, Lajos Napóleon 1852-ben szabadon engedte. Abd el-Kader Szíriába távozott, ahol 1860-ban a muszlim és a keresztény közösség viszályában közvetített, amiért többek közt megkapta a francia becsületrendet, s 1869-ben jelen volt a Szezei-csatorna megnyitásánál a francia Eugénia császárné társaságában.) Segítette a gyarmati erőket a Lajos Fülöp által 1831-ben alapított *Francia Idegenlégió* (*Légion Étrangère* [lézsion étranzser]) is, amely később többek között III. Napóleon mexikói kalandjában vett részt. Anglia 1851-ben ismerte el a francia fennhatóságot, s a franciáknak a század során még szembe kellett nézniük több felkeléssel is (például 1871-ben), a francia telepesek száma pedig csak lassan nőtt (1860-ban nem egészen 10%-át alkották a mintegy 2,7 milliós lakosságnak), noha már 1848-ban három megyét alakítottak ki Algériában, betagolva így azt részben a francia honi közigazgatásba. Az 1876-os anyaországi filoxéravész után viszont a terület mezőgazdasági jelentősége megnőtt, és folyamatosan emelkedett az európai bevándorlók száma.

A Harmadik Köztársaság gyarmati lobbija, amelynek fő hajtóerejét a haditengerészet és a *Párizsi Földrajzi Társaság* köré tömörülő értelmiségi kör alkotta, arra ösztönözte két legjelesebb politikusát, *Jules Ferryt* és *Léon Gambettát*, hogy védelmi céllal szerezzék meg az 1867-ben csődbe ment és döntően francia (1869-től angol–francia–olasz) pénzügyi gyámság alatt álló, a Török Birodalmon belül szintén autonómiára szert tett *Tunéziát* is. Az 1878-as berlini kongresszuson sem Anglia (mivel megszállhatta Ciprust), sem Németország (amely ezzel Elzász-Lotaringiáról akarta a franciák figyelmét elterelni) nem gördített akadályt a franciák elé, ha el akarják foglalni, emiatt Olaszország hiába szerette volna szintén megszerezni az „érett gyümöl-

csöt”. A francia belpolitikai viszonyok miatt a végrehajtás elhúzódott, és csak 1881-ben, a krumír törzs határsértésének ürügyével indított katonai akció során kényszerítették a tuniszi bejt a *bardói szerződés* aláírására (1881. május 12.), amellyel *Tunézia* gyakorlatilag francia protektorátussá vált, 1883-ban (június 8.) pedig a *La Marsa-i egyezmény* hivatalosan is annak nyilvánította.

Az észak-afrikai part következő területe, *Marokkó* már csak a XX. században került Franciaország kezére, miután két, Németország által kirobbantott válságnak szolgált színterül. Az első *II. Vilmos tangeri látogatása* volt 1905-ben, amelynek során Marokkó függetlenségét támogatta az 1880-as, szinte minden külföldi hatalomnak azonos jogokat adó *madridi egyezményre* hivatkozva. A franciák azonban Algéria védelmében protektorátussá akarták alakítani, s ehhez mind *Anglia*, mind *Spanyolország* jóváhagyását megszerezték. A németek hiába próbálták az oroszok támogatását megszerezni és a franciákat eltávolítani Marokkóból, az 1906-os *algecirasi konferencián* a marokkói rendőrség megszervezését a franciákra és a spanyolokra bízták. További fejlemény volt, hogy a franciák mögé felsorakozó oroszok 1907-ben az angolokkal kötött antant értelmében megegyeztek, hogy Anglia kivonul *Tibetből*, Oroszország lemond *afganisztáni igényeiről*, *Perzsiában* pedig három zónát létrehozva az északiban orosz, a déli-ben pedig angol befolyás fog érvényesülni.

Franciaország azonban nem lett teljhatalmú ura Marokkónak, és egyes polgárai ellen elkövetett incidenseket használt fel marokkói területek meghódítására, a németek pedig gazdasági befolyáshoz jutottak. 1911-ben a szultán ellen kirobbant *fezi felkelés* során a franciák katonai beavatkozása már túllépte az Algecirásban számukra kijelölt hatáskört, ezért a németek úgy vélték, ha a franciáké lesz Marokkó, nekik is jár valamilyen ellentételezés, s addig zálogba vesznek egy kikötőt: a *Panther* nevű cirkáló bukkant fel *Agadir* kikötője előtt a német alattvalók védelmének ürügyén. A „*párducugrás*” után tárgyalásokra került sor, Anglia pedig fegyveres támogatásáról biztosította a franciákat, erre II. Vilmos békülékenyebb lett, elismerte a francia protektorátust, cserébe viszont megkapta *Francia Kongó Kamerunnal határos részét*. Ezt a helyzetet és az isztambuli hatalomváltást használták ki az *olaszok Líbia* elfoglalására, amelyet 1912-ben a Porta kénytelen volt átengedni nekik a lausanne-i (ouchy-i) békeszerződésben, de a fegyveres ellenállás még két évtizedig eltartott.

Nyugat-Afrika

Nyugat-Afrikában a XIX. század közepéig a belső területeket Európából a felfedezők járták (az angol *Mungo Park* [mángo párk] és *Hugh Clapperton* [hjú klepörton], a francia *René-Auguste Caillié* [röné-ogüsztt kájé] és a német *Heinrich Barth*), később a hadsereg és kereskedők követték őket. A század második felére a nyugat-szudáni „gyakorlótéren” szerzett tapasztalatai következtében a francia katonaság korábban lenézett egysége, a tengerészgyalogság vált a francia gyarmati erők egyik legütőképesebb egységévé. 1659 óta – többnyire – a franciák birtokában volt a *szenegáli parton* Saint Louis [szen lui] kikötője, a befelé történő katonai terjeszkedés oka azonban részben franciák félelme volt, hogy a szárazföld belsejéből származó mogyorófélék kereskedelmének az angolok *Sierra Leone-i* terjeszkedése útját állja. Az 1850-es évektől megkezdődött a *katonai kormányzók* folyamatos térnyerése (a szenegáli lövészek csapatait létrehozó *Louis Faidherbe* [lui féderb] az 1850–1860-as években, *Louis Alexandre Brière de lisle* [lui álexandr brier dö lil] 1876–1881 között, majd az 1880-as évektől *Joseph Simon Gallieni*, *Gustave Borgnis-Desbordes* [güszttáv bornyi-débord] és *Louis Archinard* [lui ársinár]) a fiatal, öszszefogásra nem hajló, ezért végül elbukó iszlám államok (az 1850 körül *el-Hadzs Omár ibn Tal* által alapított, majd fia, *Ahmadu Szeku* uralma által 1890-ig fennálló *tukuloroké*, s 1870-től 1898-ig a félelmetes stratégia, *Szamori Turé mandinka* vagy *malinke birodalma*) ellen. Az 1870-es évektől a belső területek kereskedelme, mely korábban döntően az afrikaiak kezében volt, fokozatosan az európaiak ellenőrzése alá került.

*Itt érlelődött meg a francia kormány számára az 1870-es évek végére az a gondolat, hogy a gyarmati terjeszkedés már nemcsak a társadalmi erők szabad játékának eredménye, hanem olyan küldetés, amely az államhatalomra hárul. Ezzel a franciák elsőként jutottak el a nem hivatalos (informális) magánimperializmustól a formális (köz)imperializmusig, amely az új imperializmus lényegét jelentette. Az ebben a térségben végrehajtott protekcionista terjeszkedésükre (1862: Dahomey, 1866: guineai partok, 1868: Elefántcsontpart) adott angol reakciók (1851-ben a dán, 1871-ben a holland parti érdekeltségek megszerzése; 1861-ben Lagos, 1874-ben Aranypart annexiója) és a bennszülöttek ellenállása váltja ki a gyarmati versenyfutást (angolul az ún. *scramble-t* [szkrembl] = tülekedés, versengés), azaz a XIX. század vé-*

gén a kortársaknak is feltűnő általános gyarmatosítási, tengerentúli impériumalkotó lázat az 1870-es évektől.

A XVIII. századi *Török Birodalom* gazdaságának fő rabszolgaforrása *Kelet-Afrika* volt, ahol a partvidékről a portugálokat *Mozambik* kivételével elűző, 1840-től pedig a székhelyüket *Zanzibárba* áthelyező *ománi szultánok* irányították az indiai-óceáni vidék rabszolga-kereskedelmét a tévesen arabnak nevezett, szuahéli nyelven beszélő vegyes etnikumú réteg segítségével. Az *amerikai gyarmati gazdaságok* számára *Nyugat-Afrika* volt az utánpótlás helyszíne, s a Guineai-öbölben három bennszülött állam (az *Asanti Szövetség*, *Dahomey* és *Oyo* [vagy *Ojo*] *királyság*) foglalkozott közvetítő kereskedelemmel. Azonban ezeknek már a XIX. század közepére leáldozott részben a filantróp társaságok, de inkább a változó gazdasági igények miatt (a pálmaolaj fontosabb kiviteli cikké vált), ezért *Angola* és *Mozambik* maradt a század második felére jelentősebb, nyugatra rabszolgát szállító terület. 1787-től kezdve, a felszabadítások után az angolok *Freetownban* telepítettek le kiszabadított afrikaiakat, 1849-ben a franciák hasonló céllal *Libreville-t* hozták létre (egy pár évvel korábban létesült telepen), az amerikai filantróp Robert Finley vezetésével 1816-ban alakult *American Colonization Society* pedig 1822-ben a Bors-parton *Monroviát*, amelyből a függetlenségét a XIX. században végig megőrző *Libéria* köztársasága alakult ki 1847-re, itt azonban az USA-ból visszatelepült négerék (mintegy 15–20 000-en a század végére) a helyi őslakosság fölött gyarmati módszerekkel uralkodtak. A kontinensen Libérián kívül egyedül *Etiópia* volt képes független maradni az egész évszázadban.

Dél-Afrika

A bantu szomszédokat nem kedvelő, őket hitetleneknek, *kaffereknek* nevező s velük közel évszázados háborúskodásba keveredő európai – főleg holland, valamint még francia hugenotta és német származású – gazdálkodó *búrok* (*afrikánerek*) *Fokföldön* a XIX. század elején Afrikában élő huszonötzres európai népességnek mintegy 87%-át tették ki. Az angolok 1795-ben elfoglalták a Holland Kelet-indiai Társaság (VOC) alá tartozó területet, majd a terület tulajdonosa többször változott, de az 1806-os angol megszállást a bécsi kongresszus szentesítette. Az angol kormányzó igyekezett a britek bevándorlását ösztönözni, ami könnyen ment, mert csak 1820-ban 4000 brit érkezett, akik jó föl-

deket is kaptak, ez viszont kiélezte az ellentéteket. 1833-ban felszabadították a brit birodalom rabszolgáit, de a búrok rabszolgáik korábbi értékénél jóval kevesebbet kaptak. Amikor a rákövetkező évben feketéket telepítettek le a nekik ígért földekre, és további kedvezőtlen rendelkezések sújtották őket, 1836–1837-ben a „búrok nagy vándorlása” (*de Grote Trek der Boeren* [dö hrötö trek der búren]) során mintegy 10 000-en elvonultak észak-keletre, s 1838-ban megalapították *Natalt*. Ott megütköztek a zulukkal, akik *Csaka* (vagy *Shaka*) király (1816–1828) erősen központosított katoná államának utódai voltak. Csaka ál-lama még korábban támadásaival szétzúzta (*mfecane*) a helybéli törzseket, majd elűzte (*difaqane*) őket, s ezek a mai *Zimbabwe*, *Lesotho* (*Bászutóföld*) és *Szváziföld* vidékére menekültek.

A zuluk ezzel mintegy helyet csináltak az európaiaknak, akiknek egy darabig sikerrel ellenálltak, de már a búrokkal vívott csatáikban is megmutatkozott az európai tűzfegyverek fölénye. Az angolok pedig az 1879-ben *Isandlwanánál* elszenvedett vereségük után *Ulundinál* még ugyanabban az évben végleges győzelmet arattak a *Cetshwayo* vezette zuluk felett. A britek 1843-ban meghódították *Natalt* (1845-ben annektálták), mivel az Indiába vezető út mentén, a parton nem akartak ellenséget hagyni, ezek után a búrok továbbvándorolva megalapították *Transvaal Köztársaságot* és *Oranje Szabad Államot*, amelyekbe a britek szintén bevonultak, de 1852-ben Sand Riverben és 1854-ben Bloemfonteinben kénytelenek voltak elismerni a függetlenségüket (mivel sokba került a megszállás). Ez a négy entitás a mai *Dél-afrikai Köztársaság* területének javát lefedte.

1867-ben Nyugat-Grikvaföldön, *Kimberley-ben* gyémántra leltek, így tömegesen özönlöttek a brit kincskeresők – köztük 1870-ben a fiatal *Cecil Rhodes* – a vidékre, amelyre hiába tartott igényt Oranje, 1871-ben *Fokföld* az erősebb jogán annektálta. 1877-ben *Transvaalt* a britek annektálták, de – felbátorodva, hogy 1879-ben a zuluk is képesek voltak a britekre csapást mérni – 1880-ban kikiáltotta függetlenségét, és *Paul Kruger* alelnök vezetésével harcba szállt: kitört az *első búr háború*. 1881 elején *Majuba Hillnél* a britek szégyenteljes vereséget szenvedtek, s augusztusban a *pretoriai egyezmény* visszaállította a köztársaság függetlenségét, de Anglia több területen – például a külügyekben – beleszóllhatott a kormányzásba 1884-ig. Ekkor *Fokföld* meghódította *Becsuánaföldet* attól való félelmében, hogy a nyugati parton, *Angra Pequénánál* [angra pekena] megjelenő németek és Krugerék esetleg összefoghatnak ellenük. A kaliforniai (1848-ban

kezdődő) valamint az ausztrál (1851–1861) aranyláz után *1886-ban a transvaali Witwatersrandba is megindult az aranyásók áradata*. Cecil Rhodes itt is megjelent, és noha az 1888-ban általa alapított De Beers cég rövidesen monopolizálta a gyémántkereskedelmet, továbbá jelentős szerepe lett az aranyéban is, itt nem sikerült monopóliumra szert tennie. Rhodes emellett az 1872-től felelős kormányral rendelkező Fokföldön politikai karriert futott be, *1890-től* miniszterelnökként nevéhez fűződik *Masóna- és Matabeleföld meghódítása*, amelyekből *Rhodesia* gyarmat jött létre a Brit Dél-Afrika Társaság (*British South Africa Company*) nevű vállalkozás igazgatása alatt.

Az aranybányászat Transvaal költségvetésének is jót tett, de a gazdaság a bevándorolt angolok kezében összpontosult. A tengerparttal való összeköttetésre a búr vezetés a britek ellenében egy Pretoriából a portugál kézben lévő *Delagoa-öbölbe* vezető német–holland vasút tervét támogatta, amely 1894-re elkészült. Rhodes és a brit gyarmatügyi miniszter, *Joseph Chamberlain* támogatásával *1895-ben* a brit „külföldiek” (afrikaansul *uitlanderek* [öjtlander]) *Johannesburgban puccsot tervelték ki*, amelyet Rhodes jobbkeze, *Dr. Leander Starr Jameson* [liándó sztár dzsémson] egy 500 fős egység élén *Transvaal-ba való betöréssel* akart megtámogatni, de a johannesburgiak „elnápolták” a puccsot, a búrok pedig Jameson rhodesiai rendőrökből álló alakulatát megverték és bebörtönözték. (Ez utóbbi azzal a következménnyel járt, hogy a marhavésztől megrettent ndebele és sóna őslakosok fellázadtak, és a rendőreitől megfosztott Rhodesiában legyilkolták a telepeseiket.) *II. Vilmos császár táviratban gratulált Kruger elnöknek* (1883–1902) a britek megleckéztetése miatt, akik dühösen az 1881-es Transvaal fölötti fennhatóságukat szerették volna érvényesíteni, ezért az incidensek *Alfred Milner* főbiztos támogatásával megszorodtak. *1897-ben a két búr állam szövetségre lépett*, s *1899-ben* a „külföldiek” szavazati joga kapcsán *kitört a második angol–búr háború*, amelynek során az első évben még a tapasztaltabb búrok néhány győzelmet arattak, de 1900-ban már a létszámfölényben levő britek – mintegy 450 000-en 80 000 búr felkelő ellen – *annektálták Oranjét*, majd Krugert a hollandok Európába menekítették. A britek ezután *Transvaalt* is anektálták, ettől kezdve a búrok gerillaháborút folytattak, ez ellen az angolok koncentrációs táborba gyűjtötték őket, ott azonban járványok törtek ki. A brit módszeren az európai közvélemény felháborodott, de végül a sikeres gerillaellenes hadjáratok után *1902-ben Vereeniging-nél* [főrenihing] fegyverszünetet, majd *Pretoriában békét kötöttek*,

1910-ben pedig létrejött a *Dél-afrikai Unió: Natal, Fokföld, Transvaal* és az immár angolosított nevű *Orange* részvételével.

A Natalba a cukornádültetvények művelésére az 1860-as években bevándorolt indiai munkások kezdtek először politikai szerveződésbe a nem európai származású dél-afrikaiak közül, így 1894-ben *Mahatma Gandhi* megalakította Natal Indiai Kongresszusát, majd 1912-ben a néger őslakosság is létrehozta a jelentős tömegre támaszkodó *Afrikai Nemzeti Kongresszust*.

Közép-Afrika

Afrika középső területe az európaiak számára egészségtelen éghajlatot, nehéz terepviszonyokat és már-már misztikus állat- és növényvilágot jelentett, ezért az angolai és mozambiki partokon a lábukat már évszázadokkal korábban megvető portugálokon kívül mást nem vont zott túlzottan e táj. A közép-afrikai rabszolga-kereskedelem ellen kampányt folytató skót misszionárius–felfedező, *David Livingstone* utazásai a *Zambézi vidékén az 1840–1860-as években, majd eltűnése és az amerikai stílusú újságírásban szenzációként tálalt 1871-es megtalálása*, illetve rövidesen bekövetkezett halála keltett érdeklődést az európai közvéleményben a vidék iránt. (Az őt fellelő Stanley elbeszélése szerint a következő, szállóigévé vált módon szólt hozzá a Tanganyika-tó partján, Udzsidsziben: „*Ha nem tévedek, dr. Livingstone?*”) A Livingstone-t felkutató újságíró–felfedező, *Henry Morton Stanley* pedig 1874–1877 között kelet–nyugati irányban átszelve a térséget, fényt derített a század egyik nagy földrajzi rejtélyére, *feltérképezve a Kongó meglepően kanyargó folyásirányát*. A kalandvágyó walesi–amerikaiit ekkor bérelte fel *II. Lipót* belga uralkodó, hogy dolgozzék neki – mivel *Belgium nem akart gyarmatot, a király egyedül vágott bele a gyarmatosításba* –, és próbálja számára a területet megkaparintani a bennszülöttekkel kötött szerződések révén. Ebbe a tervbe szóltak bele más európai hatalmak, így *Portugália* (amelynek a Kongó torkolatánál már volt gyarmata), *Franciaország* (amelynek *Pierre Savorgnan de Brazza* [pier szávornyan dö brázá] egy 1880-as, a Kongó-parti *Makoko* nevű uralkodóval kötött, 1882-ben ratifikált szerződése révén szintén követelése volt a Kongó-medencére), *Németország* (amely Európa-politikájához használta fel az alkalmat, részben *Anglia ellenében*) és (a rövid ideig *Portugália* mögött felsorakozó)

Anglia, hiszen a belga király egyéni törekvése időben egybeesett a *scramble* kezdetével.

Részben a Kongó ügyében kialakult konfliktus miatt jön létre az első Afrikával foglalkozó interkontinentális multilaterális *konferencia Berlinben, 1884–1885-ben*, amelyen jóllehet négy földrész (Európa, Ázsia, Amerika és Afrika) országait képviselték a jelenlévők, mégis döntően európai maradt. Az esemény egyik következménye az volt, hogy az itt elfogadott, *területfoglalásokra igen korlátozottan érvényes szabályt* (csak az afrikai partokon levő újakra volt érvényes) *világszer- te referenciának kezdték tekinteni*: annak az igényét ismerték el, aki tényleges (katonai–közigazgatási) ellenőrzést tudott egy területen felmutatni. A másik, közvetett következmény pedig az volt, hogy *II. Lipót szinte az egész Kongó-medencét megszerezte, és jogilag független államot hozott létre Kongó Szabad Állam néven* (a franciákat azzal állította oldalára, hogy a folyó jobb partján egy jókora sávot kaptak, továbbá elővásárlási jogot Lipót birtokára), amely 23 évig állt fenn, a gyakorlatban azonban saját gyarmati területeként működött. A *kiakná- zásához* pénzre volt szüksége, amelyhez főként *Belgiumtól felvett köl- csönök* révén jutott, és a fokozatosan kiépülő uralom során jelentős értékű nyersanyagokat tudott többek között koncessziók segítségével ki- termelni. A termelési mutatók növelése érdekében a profitéhes ural- kodó szemet hunyt alkalmazottainak és az erőszak semminemű formá- jától vissza nem riadó *koncessziós vállalkozóinak* embertelen rabló- gazdálkodása felett, amely azonban szemet szűrt az ott tevékenykedő külföldieknek, és kirobbant a huszadik század elejére az *egyik első nemzetközi filantróp botrány*, mivel a király a közvélemény előtt ko- rábban az Afrikával kapcsolatban vallott emberbaráti elveiről volt is- mert. A belga kormány *1908-ban* kénytelen volt rászánni magát, hogy királyától átvegye immár állami kézbe Kongót, amely ezzel *jogilag is az ország gyarmatává vált Belga Kongó néven. Francia Kongóban – és még számos más helyen – is hasonló módon bántak a bennszülött lakossággal*, de mivel nem voltak annyira a nemzetközi figyelem homlokterében, jobban sikerült ezt eltussolniuk.

A verseny (A Scramble) kiéleződik

Még a berlini konferencia előtt jelent meg a már protekcionizmusra áttért Németország is a gyarmatosító hatalmak sorában. A német ke-

reskedők számára Afrika nyugati partjain sorra jelentek meg a formális brit, francia, portugál gyarmatok, ahol kedvezőtlenebb feltételekkel kereskedhettek, ugyanekkor a német közvéleményben nagy gyorsasággal terjedt az a felfogás, hogy Európa egyik vezető birodalmának tengerentúli gyarmatokkal is demonstrálnia kell presztízskérdésekből, valamint a potenciális profit érdekében, harmadrészt pedig azért, nehogy a többiek kiszorítsák a német ipart.

Ezért a hamburgi kereskedők kérték *Bismarckot*, hogy *Kamerunt és Togót* nyilvánítsa protektorátussá, mert ha nem, más hatalom szerzi majd meg ezeket a „jelentős piacokat”. Ugyan a kancellár mindig is vonakodott a gyarmatosítástól, de *1883-ban* egy *Adolf Lüderitz* nevű vállalkozó szintén protektorátust kért tőle *Angra Pequena* fölött. A namíbiai partvidékre azonban egészen *Angoláig* már *Fokföld* is szemet vetett. Amikor Bismarck érdeklődött, hogy van-e területi követelésük a briteknek a kérdéses öböl fölött, ám nem kapott választ, úgy döntött, megleckézteti a briteket, egyben pedig a szavazók körében további népszerűségét, úgy, hogy ez a lehető legkevesebb pénzébe kerüljön a Német Birodalomnak. Megbízta titokban *Gustav Nachtigal* felfedezőt, hogy *Togót, Kamerunt és Angra Pequenát nyilvánítsa protektorátussá 1884-es nyári útja során*. A nyár végére pedig egész *Dél-nyugat-Afrika* fölött (*Walvis Bay* kivételével) kimondták a német védnökséget. Röviddel ezután *Zanzibárral* szemben, a szárazföldön szerződéseket kötő *Carl Peters 1885-ben* német hadihajók segítségével a korábban a britek védelmét élvező sziget szultánját rábírta, hogy lemondjon kontinentális birtokairól, majd a britekkel a németek egymás közt befolyási övezetekre osztották a partot. Ezekből *1886-tól* kialakult a brit *Kenya* és *Német Kelet-Afrika (Tanganyika)*. Az *1890-es egyezményben* pedig *összes afrikai érintkező érdekszférájukat elhatárolták*, *Zanzibár* brit fennhatóság alá került, cserébe Európában visszaadták a németeknek *Helgolandot*.

Bismarck költségcsökkentő terve az volt, hogy ezeket a protektorátusokat kiváltságlevéllel rendelkező kereskedelmi társaságok fogják működtetni (amelyek nem kerülnek a Birodalomnak semmibe, és a törvényhozás sem gyakorol felügyeletet felettük), azonban ez a terv már *1885-ben* csődöt mondott, amikor a nyugati gyarmatokra császári kormányzót kellett küldeni, ám a megszerzett területeket már nem adták fel. A német telepesek és tisztviselők viszont *embertelenül bántak a szabadságuktól megfosztott őslakosokkal*, ez a gyarmatokon lázadáshoz vezetett. *Namíbiában 1904–1905-ben* az uzsorakölcsönök és

következményeik ellen lázadtak fel a *Samuel Maherero* vezette hererók és a *Hendrik Witbooi* vezette namák. (Ellenük az a Lothar von Trotha tábornok folytatott kíméletlen irtóhadjáratot – amely követői révén 1907-ig eltartott –, aki korábban Német Kelet-Afrikában a hehék lázadásának [1891–1898] elfojtásában vett részt [1894–1897], majd Kínában a bokszerek elleni expedícióban szerzett tapasztalatokat.) *Német Kelet-Afrikában 1905–1906-ban* pedig a kényszermunkán alapuló gyapottermesztés ellen és a marhavész miatti elkeseredésben kirobbanó, *Kinjikitile Ngwale* vezette, etnikai határokon túlnyúló *Maji-Maji felkelést* verték le brutális eszközökkel. (A felkelők „csodavizet” – *maji* – hintve testükre, sebezhetetlennek vélték magukat.)

A portugálokat a berlini konferencián elszenvedett kudarcuk ösztönözte arra, hogy a meghirdetett *contra-costa* (azaz parttól partig) elv alapján a szegény *Angolától* a forgalmas kikötőkkel rendelkező *Mozambikig* egybefüggő területű gyarmatbirodalmat hozzanak létre. Ebben sem *II. Lipót*, sem a németek, sem a franciák nem szándékoztak őket megakadályozni, de a britek már *Nyaszaföldön* (*Malawiban*) jártak ekkor (1889-ben lett protektorátus), *Rhodesia* is az övék volt már, így a portugálok elgondolását megghiúsították.

Az 1890-es években további területeket hódítottak meg az európaiak, így például Madagaszkáron a francia fennhatóságot 1885-ben formailag elismerő *malgas királyságot* 1890-ben az angolok és a németek is a franciákénak ismerték el, akik *1896-ban annektálták*, s *Gallieni és Lyautey* kezdték meg a „pacifikálását”. Még *1885-ben a mahdisták megölték Charles Gordont*, *Szudán főkormányzóját*, ezután az angolok bevették a *Vörös-tenger partján Szuakint*, valamint megjelentek *Szomáliföldön*, ugyanis konkurenseik közül a franciák *1883-tól* végleg megszállták (az *1862-ben* már elfoglalt) *Obockot*, az olaszok pedig *Asszab* (ma *Aszeb*) *1882-es* átvétele után *1885-ben Egyiptomtól* elfoglalták *Masszavát*, megteremtve ezzel *eritreai birtokuk* alapjait. Az olaszok ezután megpróbálkoztak *Abesszínia* meghódításával, de az *Etiópia* területét jelentősen megnövelő amhara *II. Menelik* császár (*1889–1913*) *Oreste Baratieri* tábornok hadaira *1896-ban Aduánál* (vagy Advánál) megalázó és megsemmisítő vereséget mért, ami után *Etiópia* még jó ideig megőrizhette függetlenségét, úgyesen lavírozva a nyugati hatalmak között a fasodai incidens és a mahdisták elleni hadjáratok kapcsán.

Nyugaton a szerencselovag *George Taubman Goldie* egy korábbi cég (*United African Company*) átalakításával *Királyi Niger Társaság*

(*Royal Niger Company*) néven, szabadalmi levél alapján 1886-ban létesült vállalkozása és később a Goldie-nak dolgozó, a gyarmati közvetett igazgatási elméletével és gyakorlatával rendkívüli hírnévre szertevő (de előbb Ugandában botrányt okozó) *Frederick Lugard* a Niger alsó szakaszán a bennszülöttek, valamint a franciák ellen küzdött, utóbbiakkal majdnem háborús helyzetet teremtve. A Niger völgye fölött a britek még 1885-ben nyilvánították ki a protektorátust, miután Goldie kivásárolta az itteni francia kereskedelmi érdekeltségeket. 1894-ben brit protektorátussá nyilvánították Ugandát, miután az angolok attól tartottak, hogy az ottani *Birodalmi Brit Kelet-afrikai Társaság* (*Imperial British East Africa Company*) csődje (és Lugard franciaellenes tevékenysége) miatt a franciák megpróbálják rátenni a kezüket. Az 1898-as nyugat-afrikai érdekszférák elhatárolásáról szóló egyezmény kiegészítése lett a fasodai incidens után következő tárgyalások következtében meghúzott szudáni angol–francia határ is. A két térség között ugyanis az elméleti összefüggést Franciaországban a „szudániak” (a gyarmati expedíciókat megjárt katonák), valamint a *Francia-afrikai Bizottság* (*Comité de l’Afrique française* [komité dö láfrik franszez]) körül csoportosulók lobbija és az általuk képviselt „csádi politika” (a Csád-tó térségének megszerzése összeköttetési pontként az északi, nyugati, közép-afrikai és esetleg a kelet-afrikai francia területek között) teremtette meg.

1904-ben Nagy-Britannia és Franciaország végleg rendezte egymás közti – főként – afrikai vitás kérdéseit az *Entente cordiale* [antant kordjál] (szívélyes egyezség) londoni aláírásával. Ebben a franciák lemondtak Egyiptommal kapcsolatos mindenfajta törekvésről, ha ottani kereskedelmi jogaik nem változnak, és a Szuezi-csatornát továbbra is használhatják, cserében az angolok hagyták, hogy a franciák Marokkóban protektorátusi állapotot hozzanak létre (a rend fenntartása, „segítségnyújtás” katonai, gazdasági, pénzügyi és közigazgatási téren). Mindketten megígérték a szabad kereskedelem elvének érvényesítését a két kérdéses területen. A két helyszínen kölcsönösen előre jóváhagyták a másik esetleges jövőbeni intézkedéseit. Spanyolországnak a marokkói partokon, Gibraltárral szemben lévő birtokait elismerték, de ellenezték, hogy katonailag megerősítse azokat. Franciaország lemondott az 1713-as utrechti szerződés óta létező új-fundlandi privilégiumairól, de a „francia parton” megőrizte halászati jogát, és Conakrynál megkapta a Los-szigeteket. Az Új-Hebridákon pedig francia–brit kondomíniumot létesítettek. A megállapodás tehát jóllehet

nem szövetségkötés volt az európai ellenfelek ellen, mégis a későbbi, első világháborús szövetséges viszonyhoz vezető út fontos állomásának tekinthetjük.

Ausztrália és Óceánia

Anglia 1788-tól *Új-Dél-Walesben*, a James Cook által felfedezett Botany Bay környékén, *Port Jackson (Sydney)* központtal kezdett el büntetőtelepet kialakítani, amelyre 1840-ig érkeztek fegyencek, az 1793-tól megjelenő telepesek pedig birkát tenyésztettek. A britek a néhány százezerre becsült bennszülöttet olyan primitívnek találták – mivel még a földművelésig sem jutottak el –, hogy a korabeli felfogás szerint *terra nulliusnak* (senki földjének) tekintették Ausztráliát, és kisajátították. A szemben lévő, 1803-tól állattenyésztőkkel benépesülő *Tasmania* szigete 1825-ben önálló gyarmat lett, s amikor elfogyott a felparcellázható föld, többen visszatértek Ausztráliába, és megalapították *Victoriát*. 1824-től a nehezen kezelhető fegyenceket a mai *Brisbane* mellé telepítették, ezzel *Queensland* fejlődése indult meg. 1827-től pedig *Nyugat-Ausztrália* alakult meg (1829-től *Perth* központtal), ahova utolsóként még 1868-ig érkezhettek fegyencek. Közben mindenhova érkeztek a szabad telepesek, akiket a kor liberális politikai gazdaságtanának elveit követő *Edward Gibbon Wakefield* tervszerűen igyekezett letelepíteni, így 1836-tól az ő közreműködésével, továbbá emberbaráti protestáns térítők és telekspekulánsok tevékenysége nyomán jött létre *Dél-Ausztrália*.

1850-től autonómiát kaptak a keleti ausztrál gyarmatok, az aranyláz rendkívüli mértékben megnövelte a lakosság számát (1851: 400 000, 1870: 1,1 millió, 1900: 3,7 millió). 1883-tól a Csendes-óceánon a környékén folyó német és francia terjeszkedéstől féltő *Queensland* kezdeményezésére az egymástól független kolóniák 1900-ra amerikai mintára államszövetségbe tömörültek, amelyet az 1901-es alkotmány léptetett érvénybe. Az 1800-ban néhány ezer, 1900-ban viszont már közel négymillió telepest számláló földrész ezzel *brit domíniummá* vált, azaz belső autonómiát kapott.

Új-Zélandon az őslakos maorik művelték és védték a földjüket, és a kereskedelmi kapcsolatok kialakulása után itt is *Wakefield* telepített le néhány ezer telepest a század első évtizedeiben. 1840-ben a britek a waitangi szerződésben kinyilvánították az *Északi-sziget* feletti szuive-

renitást cserébe a földbirtokok garantálásáért, a *Déli-sziget* felett pedig a felfedező jogán, így azok *koronagyarmattá váltak*. A belső önállóság fokozatos növekedésével 1893-ban a világon először itt nyilvánították ki a nőkre is kiterjedő általános választójogot. A maorik pedig ugyan az 1840-es évektől 1872-ig többször lázadtak a rendezetlen földkérdés miatt, de fokozatosan integrálódtak a század második felében a szigetek Európához hasonlító klímája miatt nagy számban bevándorló britek társadalmába, amely *1907-ben* kapta meg a *dominium státust*.

Új-Kaledóniában 1843-ban jelentek meg francia hittérítők, *1853-ban* pedig *birtokba vette a Második Császárság*, hogy a bálnavadászok megpihenhessenek, valamint *Guyanánál* kellemesebb éghajlatú büntetőtelepet hozott létre rajta. A kanak őslakosok 1878-as felkelését kíméletlenül levertek, és megkezdődött az értékes érckészlet (nikkel, kobalt, króm) kitermelése.

Az *USA Hawaii szigetcsoportjával 1875-ben* egyenlőtlen szerződést kötött, *1893-ban* pedig puccsot szervezett az uralkodó ellen, s a betelepült fehérek 1894-ben kikiáltották a köztársaságot, végül 1898-ban az USA *annektálta*, mivel kitűnő támaszpontnak kínálkozott az Ázsiába vezető úton (többek között Kína és a Fülöp-szigetek felé), és igen jó cukornád termett rajta.

Az óceániai szigetek jó részét azzal a céllal szerezték meg az angolok, franciák és amerikaiak, hogy bálnavadász, halász- és egyéb hajóik tudjanak hol horgonyt vetni az Ázsia, Ausztrália és Latin-Amerika között elterülő térségben. Némelyiken ültetvényeket létesítettek, vagy a fellelt ásványkincseiket aknázták ki.

Zárszó

A XIX. századi gyarmatosításhoz kapcsolódó, további átgondolásra ajánlott témakörök:

– Gazdasági fejlődés (nagyipari tömegtermelés, monokultúrás ültetvények, nyersanyag- és piacigény, tőkebefektetés, részvénytársaságok, banki hálózat, trösztök, új árucikkek), konjunktúraciklusok (gazdasági válságok, liberalizmus, protekcionizmus, dömping), az infrastruktúrális kommunikáció fejlődése (utak, hidak, csatornák, gőzhajók, vasutak, gépkocsik, távíró, rádiótávíró).

– A tudomány eredményei (pozitívizmus, földrajz, nyelvészet, biológia, antropológia, szociáldarwinizmus, fajelmélet, műszaki tudományok, találmányok), kultúra („civilizációs kötelességek”, a művészetek érdeklődése az egzotikum iránt, oktatás, az olvasás terjedése, az újságok és könyvek példányszámának növekedése, tömegsajtó, emberbaráti szervezetek), vallás (katolikus és protestáns missziók, vallási megújulás és buzgalom, helyi kultuszok).

– Politika (a közvélemény növekvő szerepe, agresszív nacionalizmus, imperializmus, erőpolitika, presztízsérdekek, szövetségi rendszerek, csírázó népi–baloldali mozgalmak).

– A gyarmati igazgatás jellemzői (oktrojáló vagy integráló, az anyaországhoz kapcsolódás mértéke és típusa, centralizáló vagy decentralizáló, az anyaországi vagy gyarmati befolyásoló tényezők dominanciája), katonaság (érdekek, karrierlehetőség, a forrófejűek eltávolítása, csaták, taktikák, helyi vagy hazai toborzás, tapasztalatok).

– Demográfia (népszaporulat, spontán vagy ösztönzött migráció, deportálás, „kincskeresők”), egészségügy (járványok, gyógyszerek, higiénia, átlagos várható életkor).